

Juha Torvinen

Säveltäjä propagandan välineenä:
Erik Bergmanin toiminta
kansallissosialistisessa Saksassa 1937–1943

Juha Torvinen (juha.torvinen@helsinki.fi) on musiikkitieteen dosentti ja yliopistonlehtori Helsingin yliopistossa.

DOI: 10.51816/musiikki.146664

Abstract

A composer as a propaganda tool: Erik Bergman in National Socialist Germany 1937–1943

This article examines the work of composer Erik Bergman (1911–2006) in National Socialist Germany. The topic has not been studied before. Bergman made four trips to Germany between 1937 and 1943. He initially studied composition privately with the composer Heinz Tiessen (1887–1971). In 1943 he was awarded a scholarship from the Alexander von Humboldt Foundation to study at the Berlin State Music Academy (Staatliche akademische Hochschule für Musik Berlin). He was the only student from the Nordic countries in the academy. In addition to his studies, Bergman worked as a music journalist for Deutsche Europasender propaganda-radio and reported on his experiences for the Finnish magazine *Hufvudstadsbladet*. Scholarship status and work as a journalist meant in practice that Bergman was politically instrumentalized and became a tool of Nazi propaganda.

Bergman studied in National Socialist Germany for many reasons. During the war, the possible destinations for a Finn were limited for political reasons. Finland had long cultural ties with Germany, and it was common among Finnish intellectuals to regard Hitler's reign as an anomaly in the long and valuable history of German cultural influence. Furthermore, even after the acts of the National Socialist reign of terror, Germany was still a musical powerhouse. Bergman was not a Nazi sympathiser. But like many of his German and Finnish colleagues, he tacitly accepted the Nazi atrocities at least until the summer of 1943. After the war, Bergman recalled his years in Germany with an emphasis on his own apoliticism. The article concludes with an analysis of the latent politics of Bergman's 'apoliticism' and its significance both for his time in Germany and for his modernist turn in the 1950s.

Säveltäjä propagandan välineenä: Erik Bergmanin toiminta kansallissosialistisessa Saksassa 1937–1943

Juha Torvinen
.....

En ole koskaan osallistunut politiikkaan; taide ja musiikki ovat imeneet minut täysin mukaansa. Mutta näillä aloilla minua on viehättänyt radikaalius.
(Bergman 1981, 33.)

Erik Bergman (1911–2006) on suomalaisen musiikin historian kanonisoiduimpia säveltäjiä. Hänelle myönnettiin käytännössä kaikki maassamme merkittävät tunnustukset ja palkinnot, huipentumana akateemikon arvonimi vuonna 1982. Musiikkikirjallisuudessa Bergman on kohotettu toisen maailmansodan jälkeisen modernismin kotimaiseksi uranuurtajaksi (ks. Torvinen 2019, 249–251).¹

Ennen läpimurtoaan säveltäjänä Bergman opiskeli paitsi Helsingin konservatoriossa (nyk. Taideyliopiston Sibelius-Akatemia) myös useaan otteeseen Hitlerin Saksassa. Tässä artikkelissa selvitetään, mitä säveltäjä Kolmannessa valtakunnassa teki ja millaisissa verkostoissa hän siellä toimi. Sävellysohjelmien ohella matkoihin sisältyi vierailuja musiikki-instituutioihin, musiikkitoimittajan työtä, esiintymisiä pianistina ja tutustumista musiikkialan ihmisiin. Kokonaisuutena Bergmanin toiminta Saksassa hahmottuu *kulttuuripropagandistiseksi välineellistymiseksi* eli nuoren säveltäjän vähittäiseksi kietoutumiseksi osaksi fasistisia propagandakäytäntöjä. Kuten viimeaikainen tutkimus (Nastasă-Matei 2020; Impekoven 2019; 2013; Bodó 2003) on osoittanut, ulkomaalaiset opiskelijat olivat Saksassa keskeisiä propagandan välineitä riippumatta siitä, miten nämä propagandaroolinsa ymmärsivät. Siksi Bergmaninkaan kohdalla propagandistista välineellistymistä ei voida erottaa muusta toiminnasta.

Tekojen ja verkostojen selvittämisen ohella tarkastelen Bergmanin matkojen motiiveja ja seurauksia. Tärkeäksi ymmärryshorisontiksi nostan

¹ Kiitän FT Kaj Ahlsvedia, FT Nuppu Koivisto-Kaasikia, FT Inka Rantakalliota, FM Jaakko Tuohiniemeä, professori Susanna Välimäkeä, FM Susanna Waldén-Antikaista sekä kahta anonymia vertaisarvioijaa arvokkaista kommentteista, jotka auttoivat tekstin saattamisessa lopulliseen asuunsa. Mahdolliset virheet ovat omiani.

Bergmanin 1900-luvun jälkipuolella elämänasenteekseen omaksuman ja artikkelin mottona olevassa lainauksessakin esille tulevan ”epäpoliittisuuden” ja erityisesti sen kätkeyn poliittisuuden.

Bergmania ja kansallissosialismia koskevan uuden tiedon avulla pyrin laajentamaan keskustelua suomalaisten musiikintekijöiden toiminnasta Kolmannessa valtakunnassa.² Tässä suhteessa korostuu kysymys siitä, missä määrin yksittäisen musiikintekijän suhde kansallissosialismiin perustui yksilön aatteellisille tai kokemuksellisille tekijöille, missä määrin kyseessä olivat aikaan ja paikkaan kytkeytyvät yhteiskunnalliset ja kulttuurihistorialliset rakenteet. ”Syyllisten” etsiminen ei voi olla suomalaismuusikoita Kolmannessa valtakunnassa tarkastelevan tutkimuksen päämotiivi. Kulttuurihistoriallinen tutkimus suomalaismuusikoiden Saksa-yhteyksistä on hedelmällisempää nähdä yrityksenä ymmärtää länsimaisen kulttuurin rasististen ja väkivaltaisten ideologioiden vaikutuksia menneisyyden ja nykyisyyden monimutkaisessa vuorovaikutuksessa.

Aikaisempi tutkimus

Bergmanin Saksan-matkat on tiedetty, mutta aihetta ei ole aiemmin juurikaan tutkittu. Säveltäjäään kohdistuneissa musiikkianalyytisissä ja historiallisissa tarkasteluissa opiskeluvuodet Saksassa mainitaan ohimennen, jos ollenkaan (ks. esim. Torvinen 2019; 2007, 210–247; Shpinitzskaya 2016; Heinonen 2010; Howell 2006, 56–82; Heiniö 1995, 86–97, 397–406; Oesch 1993; Sivuoja-Gunaratnam 1991). Ainoa aihetta kokoavasti tarkasteleva teksti on oma aiempi yleistajuinen kirjoitukseni (Torvinen 2018). Ulrich Mosch (2011) on tarkastellut säveltäjän opintoja Saksassa suppeasti ja lähinnä nuottikäsitteisiin perustuen. Björn Heile (2015) on pohtinut Bergmanin kosmopoliittisuutta huomioiden lyhyesti myös ajan Saksassa.

Jean Sibeliuksen (1865–1957) suhdetta kansallissosialismiin ovat tarkastelleet useat tutkijat (esim. Murtomäki 2011; Jokisipilä 2010; Mäkelä 2007, 385–390; Vihinen 2000). Sibelius poikkeaa Bergmanista siinä, ettei hän matkustanut eikä toiminut Saksassa eikä ylipäätään ollut enää aktiivinen muusikko kyseisenä aikana. Kansallissosialismiviehtymyksestään tunnettua Yrjö Kilpistä (1892–1959) koskeva tutkimus on edistynyt viime vuosina erityisesti Susanna Waldén-Antikaisen (2022; [tulossa]) ansiosta.

2 Aihepiiri kaipaa kattavaa tutkimusta. Vastaavasta työstä Ruotsissa, ks. Anderson ja Geisler (2007). Muiden taiteenalojen suhteista Hitlerin Saksaan, ks. esim. Hanna Korsbergin (2004) tutkimus Suomen Kansallisteatterin toiminnasta 1930- ja 1940-luvuilla.

Waldén-Antikaisen työ on valottanut tällekin Bergman-tutkimukselle keskeistä kysymystä muusikon propagandaroolista, kuten on tehnyt myös sota-ajan keskeisen suomalaislaulajan – ja Bergmanin aviopuolison vuosina 1956–1958 – Aulikki Rautawaaran (1906–1990) aktiviteetteja käsittelevä Johanna Talasniemen (2021) tutkimus. Markus Mantereen (2019) tutkimuskohteena ovat olleet suomalaisten musiikintutkijoiden Saksa-suhteet 1930–40-luvuilla. Kansainvälisesti Hitlerin Saksan musiikkielämää on tutkittu paljon, ja tätä kirjallisuutta hyödynnetään tässä artikkelissa (ks. esim. Kater 2017; Riethmüller ja Custodis 2015; Levi 2014; 1994; Drüner ja Günther 2012; Prieberg 2009; 1982; Okrassa 2004; Kater ja Riethmüller 2003; Potter 1998; Heister ja Klein 1984; Wulf 1983).

Maamme musiikkitoimijoiden suhteita kansallissosialistiseen Saksaan on tarkasteltu yllättävän vähän. Syitä on monia. Etenkin kansallisten ja kansainvälisesti arvostettujen ikonien kohdalla on saatettu pelätä maineen tahriintumista tai asianosaisten reaktioita. Toisaalta 1900-luvun jälkipuoliskon musiikinhistoriankirjoitus on usein painottanut musiikin formalistisia, sävellysteknisiä ja muita abstrakteiksi ymmärrettyjä seikkoja, jolloin musiikin sosiokulttuuriset kytkökset on nähty epäolennaisina tai epämiellyttävänä (Thacker 2007, 1). Bergmanin kohdalla tutkimusta on saattanut jarruttaa myös säveltäjän lausunnot omasta epäpoliittisuudesta (Bergman 2003; 1998; 1986; 1981, 33) sekä se, että keskeiset lähteet ovat olleet tutkijoiden saatavilla vasta säveltäjän kuoleman jälkeen.

Tutkimusta on pidättänyt sekin, että suomalaisen älymystön kontaktit Kolmanteen valtakuntaan olivat tavallisia eikä Bergmanin kaltainen tapaus ole muodostanut tarkasteluun houkuttelevaa poikkeusta. Historioitsijoille sotilaat, poliitikot ja muut yhteiskunnallisesti vaikutusvaltaiset henkilöt ovat olleet yleensä muusikoita kiinnostavampia tutkimuskohteita. Esimerkiksi Markku Jokisipilän ja Janne Könösen *Kolmannen valtakunnan vieraat* -kirjassa (2013) Bergmania ei mainita, vaikka monen muun akateemikon Saksan-suhteita käsitellään laajasti. Mauno Jokipii (2012, 295) viittaa Bergmaniin ohimennen, mutta ilmoittaa virheellisesti paitsi säveltäjän nimen myös asiayhteyteen liittyvän ajan ja paikan. Kansainvälisellä kentällä on sen sijaan saatettu ihmetellä (ehkä Suomen Saksan-suhteiden historia huonosti tuntien), miksi Bergmanin sotavuosien opiskelu Hitlerin Saksassa on ollut tarkemmin tutkimaton asia (ks. Heile 2015, 83).

Tutkimusaineisto ja menetelmät

Tutkimuksen pääasiallisena aineistona on Bergmanin Saksan-vuosiin liittyvä kirje- ja muu asiakirja-aineisto sekä julkaistut aikalaistekstit, niin Bergmanin kuin muidenkin kirjoittamat. Kolmanteen valtakuntaan liittyvää, Bergmanin tai muiden taholta tuotettua muistitietoa hyödynnetään myös, mutta pääasiallinen aineisto koostuu arkistodokumenteista. Tärkein arkistokokonaisuus on Sibeliuksen museon Erik Bergman -kokoelma säveltäjän toimintaan ja kontakteihin liittyvine dokumentteineen.³ Berliinin Taideyliopiston (Universität der Künste, UdK) arkistossa on Bergmanin vuoden 1943 opintoihin liittyvää aineistoa ja Berliinin Taideakatemian (Akademie der Künste, AdK) arkistossa kirjeitä. Bergmanin sävellyskäsikirjoitukset ovat Baselissa Paul Sacher Stiftungin (PSS) kokoelmissa. Saksan Valtionarkiston (Bundesarchiv, BA) aineistoista en ole löytänyt suoria mainintoja Bergmanista mutta kylläkin paljon tietoa hänen toimintaympäristöstään ja kontakteistaan, kuten Saksan suomenkielisen radion henkilöstöstä ja toiminnasta, suomalaislaulajien Aune Antin (1901–1983) ja Maire Virkkusen (1917–1993) vaiheista sekä Bergmanin opettajien asemasta Kolmannen valtakunnan kulttuuriorganisaatiossa. Yksittäisiä aineistoyksiköitä on hyödynnetty myös muista arkistoista (ks. lähdeluettelo). Iso osa sota-ajan aineistosta on kuitenkin tuhottu tai tuhoutunut. Esimerkiksi Bergmanin toiminnalle keskeisen Humboldt-säätiön asiakirjat tuhoutuivat kopioineen Berliinin pommituksissa 22.–23.11.1943 (Impekovin 2013, 30). Niin ikään Suomen Berliinin-lähetystötalon arkistot tuhoutuivat syksyllä 1943.

Tutkimus edustaa arkistolähteisiin nojaavaa historiallista perustutkimusta. Kohdeajanjaksona vielä suhteellisen tuntemattoman henkilön toiminnan tarkastelu rajatussa ajallis-paikallisessa tilanteessa liittyy tutkimuksen mikrohistorian menetelmiin. Mikrohistoriallisen tutkimuksen hyödyllisyys riippuu mahdollisuudesta liittää tutkimuslöydökset laajempiin sosio-kulttuurisiin konteksteihin. Näitä ovat tässä tutkimuksessa Saksan musiikkielämä, kulttuurihallinto, musiikkikoulutus ja ulkomaanpropaganda sekä muiden suomalaisten verkosto Saksassa sodan aikana. Samalla tutkimus on kulttuurihistoriallista elämäkertatutkimusta, joka pyrkii kohdehenkilön elämää tarkastelemalla ymmärtämään sitä historiallista ympäristöä ja verkostoja, joiden osana tämä toimi ja siten valaisemaan myös henkilön edustaman laajemman ryhmän ja ilmiön luonnetta

³ Jonkin verran Bergmanin kirjeenvaihtoa on myös kirjoittajan hallussa. Nämä aineistotullaan siirtämään Sibeliuksen museoon. Viitataan Sibeliuksen museon Erik Bergman -kokoelmaan jatkossa lyhenteellä SibM/EB.

(ks. Leskelä-Kärki 2017, 17–19; Välimäki ja Koivisto-Kaasik 2023, 18–20). Käytän Nuppu Koivisto-Kaasikia (Koivisto 2019, 11–12) seuraten toimijuuden ja musiikkitoimijuuden käsitteitä kuvaamaan sitä, ettei Bergman ollut Saksassa vain opiskelijana vaan vaikutti monissa musiikkielämään liittyvissä rooleissa.

Käsittelen seuraavassa Bergmanin matkoja ensin elämäkerrallis-kronologisesti. Tarkastelen Bergmanin toimintaa kansallissosialistisen Saksan musiikkielämää ja ulkomaalaisia opiskelijoita koskevan aikaisemman tutkimuksen valossa toimijuuden päämuotoihin eli opiskeluun, musiikkitoimittajuuteen ja muusikkouteen keskittyen. Tämän jälkeen pohdin Bergmanin Saksan-matkojen motiiveja, seurauksia ja poliittisia ulottuvuuksia.

Kaksi ensimmäistä matkaa

Bergman vieraili 1930- ja 1940-luvuilla Saksassa neljä kertaa:

1. matka vuonna 1937 toukokuun lopusta heinäkuun loppuun
2. matka vuonna 1939 kesäkuun alusta elokuun loppuun
3. matka vuonna 1942 huhtikuusta heinäkuun loppuun
4. matka vuoden 1942 marraskuun puolivälistä vuoden 1943 heinäkuun alkuun

20.5.1937 päivätyssä kirjeessä Bergman tiedusteli saksalaiselta säveltäjältä Heinz Tiesseniltä (1887–1971) mahdollisuutta päästä tämän oppilaaksi.⁴ Myöntävän vastauksen jälkeen Bergman matkusti Berliiniin 29.5.1937 tietämättä tuskin paljonkaan tulevasta opettajastaan.

Tiessen oli natsi-Saksassa ei-toivottu (saks. *unerwünscht*) henkilö, jonka antinationalismi ja aikaisempi kuuluminen vasemmistolaisten taiteilijoiden Marraskuu-ryhmään (saks. *Novembergruppe*) olivat natsien silmissä raskauttavia seikkoja. Tiessen päätyi *NS-Kulturgemeinde*-järjestön laatimalle ”musiikkibolševistien” listalle vuonna 1935 (du Closel 2010, 213; Prieborg 2009, 922). Opetustyö sai jatkua vain allekirjoittamalla pakotettu uskollisuudenvala Hitlerille (Dümling 1993, 478). Tiessen eristäytyi muusta yhteiskunnasta ja keskittyi musiikkiin tavalla, jota on kutsuttu ”sisäiseksi

4 EB -> Tiessen 20.5.1937, AdK.

emigraatioksi” (saks. *innere Emigration*; Dümling 2014, 18–19; ks. myös Tiessen s.a., 26).⁵

KUVA 1. Erik Bergman laivamatkalla 1930- tai 1940-luvulla. Bergmanin ensimmäinen matka Saksaan toukokuun lopussa 1937 taittui laivalla. Kuvaaja tuntematon. Kuva: Sibelius-museon arkisto, Erik Bergman -kokoelma (SibM/EB).

Bergmanin ja Tiessenin suhde oli alusta alkaen toimiva. Tiessen edusti musiikillisesti samanlaista tonaalisen perustan säilyttävää ekspressionismia, jollaiseen Bergmaninkin oli opiskeluajan kymmenissä sävellyksissään päätynt. Toisaalta säveltäjiä yhdisti kiinnostus luontoaiheisiin (Bergmanin varhaistuotannosta ja luontosuhteesta, ks. Torvinen 2019). Kolmas ja ainakin Tiessenin näkökulmasta yhteistyötä edistänyt syy oli taivaalla: Tiessen oli vakaumuksellinen astrologi, jolta on säilynyt noin 250 ihmisis-

5 Tiessenin kohtaaman boikotin kannalta on kiinnostavaa, että häntä ehdotti Bergmanille säveltäjä Max Trapp (1887–1971). (EB -> Tiessen 20.5.1937, AdK). Trapp oli konformistinen puoluejäsen (Kater 1997, 27–28, 152). Ideologisista eroistaan huolimatta saksalaissäveltäjät eivät vaikuta olleen ”poliittisia vihollisia” (vrt. Heile 2015, 83). Trapp esimerkiksi nimesi Tiessenin puolestapuhujakseen, kun puoluekoneisto käsitteli 1930-luvulla Trappin ja erään opiskelijan välistä suhdeskandaalia. (BA/R 9361-I/39544; Kater 1997, 28, 152; Prieberg 2009, 7719.) Tiessenin suositteluun opettajaksi kertonee ammatillisesta arvostuksesta ja ehkä halusta auttaa vaikeuksiin joutunutta kollegaa mutta myös siitä, että hirmuvaltaisen yhteiskunnan polarisaatio ei aina ulottunut yksittäisiin ihmissuhteisiin. Seikka kertoo myös Trappista: vakaumuksellinen kansallissosialisti ei olisi suositellut vasemmistolaista, mutta konformisti saattoi näin tehdä.

tä laadittua horoskooppia. Kuten Ulrich Mosch (2011, 13) on todennut, Tiessen hyödynsi horoskooppien tarjoamia luonneanalyseja itselleen sopivien oppilaiden valinnassa ja näille suosituskirjeitä laatiessaan.

Tiessen vaikuttaa käsitelleen ahdinkoaan oppilaansa kautta. Hän esitelti Bergmanille ensimmäisten oppituntien aikana urkupassacagliansa, joka oli hiljattain syrjäytetty Weimarin säveltäjäjuhlien ohjelmasta, ja antoi tehtäväksi nimenomaan urkupassacaglian säveltämisen (Tiessen s.a., 27).⁶ Pari vuotta myöhemmin tehtäväksi tuli täydentää passacaglia fuugalla, Tiessenin oman teoksen (*Passacaglia und Fuge für Orgel* op. 46) tapaan.⁷ Tästä Bergmanin teoksesta tuli sittemmin *Passacaglia och fuga* op. 3. Tiessenin vaikutuksesta kertoo se, että Bergmanin myöhemmin laatimassa opusluettelossa kahdeksan ensimmäistä teosta on sävelletty tai aloitettu Tiessenin ohjauksessa: sarja jousiorkesterille op. 1 (1938–1939), pianotrio op. 2 (1937–1939), *Passacaglia ja fuuga* op. 3 (1937–1939), *Sex sänger* op. 4 (1938–1940), *Viisi laulua* op. 5 (1941), *Rakastetulle* (laulusarja) op. 6 (1942), *Sonate concertante* op. 7 (1941–1945) ja viulusonaatti op. 8 (1943).

KUVA 2. Bergmanin sävellyksenopettaja Heinz Tiessen 1930- tai 1940-luvulla. Kuvaaja todennäköisesti Erik Bergman. Kuva: Sibelius-museon arkisto, Erik Bergman-kokoelma (SibM/EB).

6 EB -> Maria Castrén 6.6.1937, SibM/EB.

7 EB -> Maria Castrén 18.6.1939, SibM/EB.

Tiessenin ja Berliinin musiikkielämän ylistäminen on Bergmanin ensimmäiseltä matkaltaan lähettämien kirjeiden yleisin teema. Kuvaukset viittaavat ilmiöön, josta historiantutkimus puhuu *käännekokemuksina*: tilanteina, joissa kokemusten ”esileimautunut” kerrostuma murtuu uuden kokemusaineiston voimakkuuden tieltä (ks. Kivimäki 2019, 10, 17–18).

”Valmiita” teoksiani kritisoidaan ja niiden muoto puretaan pienimpiin osiin – ja ne rakennetaan uudelleen. En ole ennen tiennyt tällaisesta kriittisestä. Sellainen on tämän nerokkaan miehen [Tiessen] intensiteetti! Hän on filosofi, tiedemies, astrologi jne. [-- E]n ole koskaan tuntenut oloni niin perusteellisen nöyräksi todellisen, suuren taiteen edessä kuin nyt. Olen nähnyt ja kuullut niin paljon taidetta näiden viikkojen aikana täällä Berliinissä, että silmiäni peittävät tuhannet paksut suomut ovat alkaneet vähitellen tippua yksi kerrallaan!⁸

Haltioitunut ja joskus jopa naiivi innostuminen oli Bergmanille luonteenomaista ylipäätään, ja se nousee voimakkaasti esiin Saksan-aineistoissa. Ensimmäisellä matkallaan Bergman ei vielä tutustunut moniin musiikkitoimijoihin mutta tapasi muun muassa Berliinin filharmonikkojen taiteellisen johtajan Hans von Bendan ja tämän suomalaissyntyisen puolison, viulisti Karin Rossanderin (1901–s.a.).⁹

Ensimmäisen ja toisen Saksan-matkansa välisenä aikana Bergman työskenteli muun muassa kuoronjohtajana ja musiikinopettajana sekä viimeisteli Helsingin konservatorion (nyk. Taideyliopiston Sibelius-Akatemia) sävellysdiplominsa (1938). Yhteys Tiesseniin pysyi yllä kirjeitse. Opettaja kommentoi kirjeissään muun muassa Bergmanin jousiorkesterisarjan ja pianotrioton etenemistä (ks. Mosch 2011).¹⁰

Toisen kerran Bergman matkusti Saksaan kesällä 1939. Ohjelmassa oli opiskelua Berliinissä sekä käynti Frankfurtissa kansainvälisillä musiikkipäivillä, joilla vierailivat Bergmanin ohella myös muun muassa säveltäjät Yrjö Kilpinen (1892–1959), Väinö Raitio (1891–1945) ja Taneli Kuusisto (1905–1988). Kesäkuun lopussa matka vei Pariisiin, jossa aika

8 EB -> Maria Castrén 5.7.1937, SibM/EB. Suom. Juha Torvinen.

9 EB -> Valdemar Bergman 19.6.1937, JT. Kirjeessään Bergman mainitsee Rossanderin suomalaisuuden muttei nimeä tai ammattia. Tämä kertoo ajankohdan asenteista, joiden mukaan naisten oletettiin avioituessaan luopuvan (ammattillisesta) identiteetistään. (Ks. Virtanen 2019, 29–31.) Sodan jälkeen Rossander toimi Itä-Berliinin radio-orkesterin konserttimestarina. Menneiden vuosikymmenten sukupuolikäsityksistä kertoo sekin, että tämä tieto löytyy Otavan isosta musiikkitietosanakirjasta (1976) Rossanderin miestä koskevasta hakusana-artikkelista. (Ks. Skans & Virtamo 1976.)

10 Tiessen -> EB 30.12.1937, Tiessen -> EB 13.8.1938, SibM/EB.

kului konserteissa, museoissa ja suomalaisopiskelijoita, kuten pianisteja Cyril Szalkiewiczää (1914–1969) ja Margherita Peranderia (myöh. Tandefelt, 1912–2002) tavaten. Elokuussa jatkuivat sävellystunnit Tiessenin syntymäkaupungissa Itä-Preussin Königsbergissä (nyk. Kaliningrad). Bergman joutui kuitenkin poistumaan Königsbergistä elokuun lopussa yhden päivän varoajalla. Säveltäjä muisteli, kuinka kotimatka taittui sotavalmistelujen kaaoksessa, Baltian läpi ja lopulta Tallinnan kautta Helsinkiin (Bergman 1981, 34). Kotiin palattuun, vain kahta päivää ennen toisen maailmansodan alkamista, Bergman sävelsi suomenruotsalaisen Erik Thermanin (1906–1948) tekstiin kuorolaulun *Det Skymmer* ("Hämärtyy"). Julkaisemattoman ja esittämättömän teoksen voi ajatella kommentoivan maailman vaipumista hämäärään ja nuoruuden viattomuuden katoamista (ks. Torvinen 2019, 269–271).

Talvisodan aikana Bergman toimi syntymäkaupungissaan Uudessa-kaarlepyyssä vartiointitehtävissä. Terveydellisistä syistä hän ei osallistunut rintamasotaan. Väli rauhan aikana Bergman työskenteli muun muassa musiikinopettajana ja kuoronjohtajana sekä järjesti ensimmäisen sävellyskonserttinsa 1.10.1940. Jatkosodan alkuvuosina hän toimi niin ikään kuoronjohtajana sekä pianistina hyväntekeväisyyskonserteissa ja muissa haavoittuneille suunnatuissa tapahtumissa.¹¹

Kesä 1942 ja kolmas matka

Kun Bergman matkusti kolmannen kerran Saksaan keväällä 1942, moni asia oli muuttunut. Maailma oli sodassa ja Suomi taisteli Saksan rinnalla Neuvostoliittoa vastaan. Bergmanin ammatillinen itseluottamus oli nousut sävellysdiplomin ja sävellyskonsertin menestyksen myötä. Ennen kaikkea vuosien 1942 ja 1943 matkat eroavat aikaisemmista siinä, että Bergmanin musiikkitoimijuus laajeni ja sai uudenlaisia muotoja.

Myös Tiessenin asema oli muuttunut. Hänen musiikkiaan kuultiin taas konserteissa (Prieberg 2009, 7680; Bergman 1942c),¹² ja vuonna 1942 hän sai jopa valtionavustusta (Prieberg 1982, 267, 272–274). Pysyvä professuuri Berliinin musiikkikorkeakoulussa palautettiin Tiessenille 1943 (Fischer-Defoy 1988, 303). Boikotin purku saattoi johtua Tiessenin arvovaltaisista tukijoista. Niihin kuului Max Trappin ohella muun muas-

11 EB, sotilaskantakortti, KA; intyg, Vasa skyddskårdistr X krets 8.4.1940, EB:n almanakka 1941, SibM/EB.

12 Konserttikäsiohjelmat 1942, EB:n päiväkirja 1942–1943, SibM/EB.

sa propagandaministeriön (*Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*, RMVP) musiikkiosaston päällikkö Heinz Drewes (1903–1980), joka oli Tiessenin entinen oppilas (Dümling 2014, 18–19). Kansallissosialismin myötäilijä Tiessen ei tutkimusten mukaan kuitenkaan ollut, eikä sodanjälkeinen denatsifikaatioprosessi aiheuttanut hänen kohdallaan erityistoimenpiteitä.¹³

Kesällä 1942 Bergman työsti Tiessenin oppitunneilla pianosonaattiaan (myöh. *Sonate concertante*). Tällä kolmannella Saksan-matkallaan Bergman matkusti Berliinin ohella Itävaltaan, jossa hän tutustui paikallisiin musiikkikasvatuskäytäntöihin Wienin valtiollisessa tyttölyseossa (*Staatliche Oberschule für Mädchen Wien*) ja lasten musiikkikoulussa (*Kindersingschule der Stadt Wien*) sekä kuuluisassa poikakuorossa *Wiener Sängerknaben*. Kouluvierailut olivat lyhyitä, ja laajempaa vaikutusta vaikuttaa olleen vain Sängerknabeniin tutustumisella. Bergman kuvaa kuoron sisäoppilaitosmaista koulutusorganisaatiota vuotta myöhemmin *Hufvudstadsbladetissa* (1943b).¹⁴ Lisäksi syksyllä 1943 Bergman perusti Svenska lyceum i Helsingfors -oppilaitoksessa poikakuoron, jolle hän sävelsi ja sovitti musiikkia (esim. *Lauluja ja sovituksia* op. 11). Saksan–Itävallan-matkalla Bergmanilla oli mukana Suomen opetusministeriön suosituskirje, joka oli tarkoitettu konserttilippujen saamiseksi.¹⁵ Suositus kertoo matkan ulkopoliittisesta ulottuvuudesta: opetustyöhön tutustuminen mahdollisesti vapaamman liikkumisen Kolmannessa valtakunnassa mutta edisti osaltaan myös Suomen ja Saksan välistä kulttuuriyhteistyötä.

Viisumin saamiseksi tarvittiin sävellysopettaja myös Itävallasta. Yrjö Kilpisen välityksellä tehtävään järjestyi Joseph Marx (1882–1964).¹⁶ Kolmannessa valtakunnassa suosittu mutta sittemmin unholaan jäänyt Marx oli konformisti, joka kirjoitti 1930-luvulla moderneja virtauksia (kuten Schönberg, Hindemith, Stravinski) vastustavia ja siten kansallissosialistien musiikkikäsitteitä myötäileviä artikkeleita (Flotzinger 2004, 1376). Itävaltalaissäveltäjän nimi löytyy myös RMVP:n laatimalta vuoden 1944 esimerkillisten taiteilijoiden *Gottbegnadeten*-listalta (suom. ”Jumalan antamat”); taiteilijat olivat vapautettuja sodan viimeisten vaiheiden joukkobilisaatiosta). Bergman vieraili Marxin luona kesä-heinäkuun vaihteessa 1942 ja uudelleen keväällä 1943. Oppituntien ammatillinen vaikutus jäi vähäiseksi. Kilpisen tapaan laulumusiikkiin erikoistuneen Marxin myöhäis-

13 BA R 9361-V/153063.

14 EB -> Aina Bergman 20.6.1942, SOFM:n, KdSW:n ja WS:n osallistumistodistukset, SibM/EB.

15 Opetusministeriön suositus 7.4.1942, SibM/EB.

16 Kilpinen -> Joseph Marx 14.2.1942, ÖNb.

romanttinen tyyli oli Bergmanille vieras, ja säveltäjä ihmetteli Bergmanin teosten ”pohjoismaista karuutta” (Bergman 1945, 709). Marxin kirjoittama opiskelutodistus kesältä 1942 on muotoiluiltaan lähinnä kohtelias.¹⁷ Myöhemmin sodan aikana Marxin johdolla opiskeli myös säveltäjä Olavi Pesonen (1909–1993), niin ikään Kilpisen suosituksesta.¹⁸

Kolmannella Saksan-matkalla Bergmanin musiikkitoimijuuteen kuului opiskelun lisäksi muusikon ja toimittajan tehtäviä. Toukokuussa Suomen Berliinin suurlähetystön tapahtumissa Bergman säesti sopraano Aino Palomäkeä (1915–1985), viulisti Pippa Haikalaa (1913–2003) ja altto Eva Renforsia (1905–s.a.). Kahden ensiksi mainitun kanssa yhteistyö jatkui vielä seuraavanakin vuonna. Samalla Bergman tapasi niin suurlähettiläs T. M. Kivimäen (1886–1968) kuin lähetystöneuvos Hans Ruben Martolan (1905–1967).¹⁹

Bergman raportoi vuosien 1942–1943 Saksan-kokemuksistaan tuoreeltaan sanomalehtiartikkeleissaan, joihin palaan tarkemmin myöhemmin. Tässä yhteydessä on syytä mainita artikkeli ”Berlinkonserter i maj” (Bergman 1942c), jota kirjoittaessa Bergman tutustui kapellimestari Karl Gerbertiin (1896–1968). Gerbert toimi berliiniläisen Klindworth-Scharwenka-konservatorion varajohtajana ja houkutteli Bergmania konservatorioonsa suurin lupauksin. Bergmanin kirjeiden mukaan hän lupasi sävellyskonsertin kuuluisassa Meistersaalissa ja esiintyjiksi erään tunnetun pianistin, Deutsches Opernhausin konserttimestarin sekä suomalaislaulajista Lea Piltin (1804–1982) tai Aune Antin, molemmat tunnettuja Saksassa. Lisäksi mukaan olisi tullut konservatoriossa opettanut viuluvirtuoosi Florizel von Reuter (1890–1985). Lupaukset olivat suuria ottaen huomioon, ettei Bergmanin teoksia ollut kuultu Saksassa eikä tällä ollut minkäänlaista virallista statusta maan kulttuurielämässä. Bergman kuitenkin innostui lupauksista, mikä ilmenee kirjeenvaihdon usein haltioituneesta ja huutomerkkien vahvistamasta tyylistä.²⁰

Gerbertistä löytyy niukasti tietoa. Hän oli kapellimestari, laulunopettaja ja laulusäveltäjä mutta myös antroposofi, jonka opetustyö Steiner-kouluissa (Saksassa Waldorf-koulu) oli natsivallan aikana kiellettyä (ks. Gerbert 1972). Von Reuterilla taas oli natseille propagandaa-arvoa, sillä hän oli yhdysvaltalainen *Volksdeutscher* eli henkilö, jolla oli saksalaiset sukujuuret muttei Saksan kansalaisuutta (Prieberg 2009, 2431–2432).

17 Marxin kirjoittama opiskelutodistus 9.7.1942, SibM/EB.

18 Kilpinen -> Joseph Marx 14.8.1943, ÖNb.

19 EB -> Sylvelin Långholm-Bergman 29.5.1942, SibM/EB.

20 EB -> Aina Bergman 20.6.1942, SibM/EB. ”Tunnettua pianistia” tai konserttimestaria Bergman ei mainitse nimeltä.

Neljäs Saksan-matka alkaa

Gerbertin lupaukset kasvoivat vuoden 1942 edetessä: Kun Bergman oli palannut kolmannelta matkaltaan Suomeen, sai hän syyskuun lopussa 1942 kirjeen, jossa Gerbert myönsi hänelle stipendin johtamaansa konservatorioon. Gerbert lupasi myös asunnon, 150 valtakunnanmarkan kuukausiapurahan sekä mahdollisuuden valita mieleinen sävellysopettaja riippumatta siitä, oliko tämä entuudestaan konservatorion palkkalistoilla. Lisäksi Gerbert antoi ymmärtää, että Lea Piltti esittäisi Bergmanin lauluja Saksan Sibeliuss-seuran kanssa järjestettävillä suomalaisilla musiikkipäivillä tammikuussa 1943.²¹

Erikoisinta asiassa oli, ettei Bergman ollut anonut stipendiä.²² Silti hän ei nähnyt asiassa mitään epäilyttävää eikä jättänyt tilaisuutta hyödyntämättä. Marraskuussa 1942 alkanut ja kesällä 1943 päättynyt Saksan-matka oli Bergmanin viimeinen ja pisin vierailu maahan. Bergman toivoi sävellyksenopettajakseen Tiesseniä, mutta Tiessenin työnantaja Berliinin musiikkikorkeakoulu ei sallinut tämän opettaa kyseisessä konservatoriossa.²³ Joko korkeakouluopettajan ei katsottu sopivan alemman tason oppilaitokseen tai sitten ”musiikkibolševismi” rajoitti Tiessenin liikkumatilaa edelleen, vaikka hänen asemansa 1930-luvun loppuvuosista helpottunut olikin. Gerbertin antamista lupauksista ei toteutunut käytännössä mikään. Bergman nosti konservatoriostipendin marras- ja joulukuussa mutta toimi talossa vain oopperaluokan korrepetiittorina. Samalla hän kävi Tiessenin tunneilla yksityisesti.²⁴

Mistä asiassa sitten oli kyse? Gerbertillä oli tapana esittäytyä ”lämpimäksi Suomen ystäväksi”. Jo lokakuussa 1941 Klindworth-Scharwenka-konservatorio oli etsinyt Suomesta stipendiaateiksi viulistia, laulajaa ja pianistia, ja helmikuusta 1942 laitoksessa opiskelivatkin Palomäki, Haikala ja pianisti Alice Pacius (1914–1997).²⁵ Suomalaisopiskelijat tekivät yhteistyötä niin Gerbertin kuin von Reuterin kanssa. Vaikuttaa siltä, että suomalaisopiskelijat olivat Gerbertille väline omien uratavoitteiden saavuttamiseksi ja ehkä *Nordische Gesellschaftin*, Saksan Sibeliuss-Seuran tai Drewesin (joka oli RMVP:n musiikkiosaston päällikkyuden ohella Saksan Sibeliuss-seuran puheenjohtaja) kaltaisten tahojen suosioon pääsemiseksi.

21 Gerbert -> EB 29.9.1942, SibM/EB.

22 EB -> Tiessen 29.11.1943, AdK.

23 EB -> Valdemar Bergman 22.1.1943, SibM/EB.

24 EB -> Aina Bergman 15.12.1942, EB -> Valdemar Bergman 22.1.1943, EB:n päiväkirja 1942–1943, SibM/EB.

25 Bergman 1942c; s.n. 1942a; s.n. 1941.

Ainakin Bergman itse tuli johtopäätökseen, että hän oli joutunut Gerbertin toimien välikappaleeksi.²⁶

Ilman mahdollisuutta Tiessenin opetukseen Bergman ei halunnut jäädä Klindworth-Scharwenkaan. Siten hän ei ollut oikeutettu myöskään Gerbertin myöntämään stipendiin. Hankalassa tilanteessa Bergman vei teoksiaan arvioitavaksi Saksan musiikkielämää valvoviin organisaatioihin, *Reichsmusikkammeriin* (RMK) ja RMVP:n musiikkiosastolle, joiden hyväksyntä oli välttämätöntä Hitlerin Saksan musiikkielämässä toimimiseksi. RMK arvioi Bergmanilta viisi teosta: kuusi laulua Arvid Mörnen runoihin, *Rakastetulle*-laulusarjan, pianotrioin, passacaglian ja fuugan uruille sekä pianoteoksen *Sonate concertante*. Tammikuussa 1943 annetus lausunnossa arvostettiin vokaaliteosten ”pohjoismaista väriä” ja ”yksilöllistä harmoniaa” mutta soitinteosten suhteen oltiin varauksellisia.²⁷ Drewesin johtama propagandaministeriön musiikkiosasto sen sijaan suhtautui teoksiin suopeasti ja myönsi niiden perusteella stipendin helmikuussa 1943.²⁸

Periaatteessa organisaatioilla oli eri tehtävät: RMVP:n musiikkiosasto (*Abteilung X*) huolehti kulttuuripoliittista linjauksista ja RMK linjausten toimeenpanosta sekä jäseniensä ja esitetyn musiikin valvonnasta (Thrun 2015, 121; Kater 1997, 21). Kansallissosialistiselle hallinnolle tyypillisesti vastuualueet ja komentoketjut olivat kuitenkin päällekkäisiä. Tämä takasi ylemmän johdon (käytännössä Goebbelsin) vallan, sillä organisaatioiden huomio oli keskinäisessä valtataistelussa. Avainhenkilöihin kuului tässäkin Drewes, joka oli RMVP:n musiikkiosaston johtaja mutta ainakin vuosina 1937–1938 myös RMK:n varapresidentti (Prieberg 2009, 1313). Bergmankin vastaanotti Drewesiltä peräisin olevia viestejä RMK:n kautta eikä vain suoraan RMVP:sta.²⁹

Opiskelija propagandan asialla: musiikkikorkeakouluun Humboldt-stipendiaatiksi

Tiessen tiedusteli 1.12.1942 työnantajaltaan Berliinin valtiolliselta akateemiselta musiikkikorkeakoululta (*Staatliche Akademische Hochschule für Musik Berlin*) Bergmanille vapaaoppilaspaikkaa. Samanaikaisesti Bergman haki

26 EB -> Tiessen 30.11.1942, SibM/EB.

27 Hugo Rasch -> EB 7.1.1943, SibM/EB.

28 RMVP -> EB 13.2.1943, EB:n päiväkirja 1942–1943 (20.2.), Heinz Drewes -> EB 19.3.1943, SibM/EB.

29 Hugo Rasch -> EB 7.1.1943, SibM/EB.

Alexander von Humboldt -säätiön stipendiä. Nämä seikat muodostuivat Bergmanin musiikkitoimijuuden kannalta ratkaiseviksi.

Humboldt-stipendin myönsi muodollisesti *Deutsches Studienwerk für Ausländer* -organisaatio (DSA). Tosiasiassa myös opiskelijoiden valitsemiseen ja kulttuuripropagandan hallinnointiin osallistui lukuisia keskenään kilpailevia tahoja (Vares 2018, 397; Bodó 2003, 24). Bergmaninkin tapauksessa korkeakouluun pyrkiminen, Humboldt-stipendin hakeminen ja propagandaministeriön hyväksyntä sävellyksille ja muulle toiminnalle olivat samaa hallinnollista prosessia: kyse oli ideologisesti tai ulkopoliittisesti sopivan opiskelijan valinnasta.

Viimeistään vuodesta 1939 alkaen kaikkia ulkomaalaisia opiskelijoita oli alettu pitää Saksassa ensisijaisesti ulkopoliitikan ja propagandan välineinä (Bodó 2003, 27). Heidät saatettiin määritellä jopa ”taistelutovereiksi” kamppailussa kohti Saksan johtamaa ”Uutta Eurooppaa” (Impeken 2019, 176). Kolmannen valtakunnan ulkomaisille opiskelijoille suunnatuista rahoitusinstrumenteista politisoitunein ja eniten propagandapäämäärille alistettu oli Humboldt-säätiö. Sen rahoittamat opiskelijat olivat sekä propagandan kohteita että välineitä. (Nastasă-Matei 2020, 900, 909.) Säätiö perustettiin jo Weimarin tasavallassa tavoitteenaan parantaa vaihto-opiskelijoiden avulla Saksan ensimmäisessä maailmansodassa ryvettyynyttä mainetta. Kansallissosialistit saivat säätiöstä siten jo valmiiksi varsin nationalistisesti suuntautuneen propagandajärjestelmän, jonka he muokkasivat omiin tarpeisiinsa. Toisen maailmansodan aikana stipendiaatteja saapui Saksaan kaikkialta maailmasta, vuosittain noin 500–600 henkilöä, joista suurin osa tuli Kaakkois-Euroopasta (Unkari, Romania, Bulgaria, Balkanin maat ja Kreikka). (Nastasă-Matei 2020, 901, 908; Impeken 2019, 177–179; Bodó 2003, 19–23.)

Tiessenin tekemän tiedustelun jälkeen Bergman kävi tapaamassa musiikkikorkeakoulun johtajaa Franz Rühlmannia (1896–1945).³⁰ Ilmeisesti juuri Rühlmann – joka kaikkien Kolmannen valtakunnan johtajien tapaan oli puoluejäsen – näki suomalaisen musiikkitoimijan propagandapotentiaalin ja kehotti hakemaan Humboldt-stipendiä. Tapaamisesta Bergman meni nimittäin suoraan akateemiseen ulkomaantoimistoon (*Akademische Auslandstelle*, AKA). Hän jätti hakemusasiakirjat joulukuussa, ja täydensi niitä tammikuussa suomalaisasiantuntijoiden suosituksilla, jotka olivat ylipäätään edellytys stipendien saamiselle (Nastasă-Matei 2020, 908). Bergmanin valitsemat suositelijat olivat Sibelius-Akatemian

30 Tiessen -> Franz Rühlmann 1.12.1942, AdK; EB -> Franz Rühlmann 16.1.1943, UdK; EB:n päiväkirja 1942–1943 (4.12.1942), SibM/EB.

rehtori Ernst Linko (1889–1960) ja sävellyksen professori Selim Palmgren (1878–1951) sekä Bergmanin entinen sävellyksenopettaja Bengt Carlson (1890–1953).³¹ Ainakin Linko ja Palmgren tunnettiin Saksassa.

Musiikkikorkeakoulun pääsykokeissa 23.1.1943 Bergman soitti teoksensa *Sonate concertante*. Sävellystaidoiltaan pyrkijä arvioitiin erittäin lahjakkaaksi (*sehr begabt*), musiikkikorvaltaan heikoksi (*schwach*) ja satsiopin (*Tonsatz*) hallinnassa erittäin tyydyttäväksi (*sehr mäßig*). Tentaattorina oli professori Hermann Grabner (1886–1969),³² aikalaislehdistön kuvauksen mukaan ”suoraselkäinen taistelija korvaamattoman arvokkaan saksalaisen musiikkiperinnön puolesta” (Baser 1943, 172; myös Prieberg 2009, 2639–2648). Bergman hyväksyttiin Tiessenin sävellysoppilaaksi.

Ulkomaisen opiskelijan ei ollut helppo päästä Hitlerin Saksan korkeakouluun. Opetusministeriö (*Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*, REM) halusi estää opiskelupaikkojen myöntämisen ei-arjalaisille, kuten juutalaisille ja kommunisteille. Tammikuusta 1940 alkaen ulkomaalaisten opiskelijoiden tuli antaa vakuutus siitä, että ei ole juutalainen, ei kuulu juutalaiseen uskonnollisiin yhteisöihin eikä ole naimissa juutalaisen kanssa (Nastaša-Matei 2020, 903). Syntyperätodistuksen ja ansioluettelon ohella oli toimitettava myös lähisukulaisten tiedot. Edelleen oppilaitosten rehtoreiden tuli kirjoittaa lausunto, jossa arvioitiin hakijan persoonallisuutta, ulkonäköä ja muita mahdollisia ”juutalaisen rodun piirteitä”. (Götz von Olenhusen 1966, 193–194.) Lisäksi marraskuussa 1941 REM määräsi oppilaitokset raportoimaan säännöllisesti ulkomaisten opiskelijoiden toiminnasta (Bodó 2003, 42).

Bergmanin hakeutuminen musiikkikorkeakouluun noudatti näitä linjauksia. Tammikuun 27. päivänä ohjelmassa oli lääkärintarkastus ja muodollinen korkeakouluun kirjautuminen (immatrikulaatio). Lääkärintarkastukseen liittyvässä tiedotteessa todetaan, että ”tiettyjä tartuntatauteja sairastavia opiskelijoita ei oteta yliopistoon ’tilapäisesti kelpaamattomina’”.³³ Tartuntataudit olivat 1940-luvulla aito riski, ja esimerkiksi tuberkuloosi aiheutti vielä paljon kuolemia. Tartuntataudeilta suojautuminen oli kuitenkin ennen kaikkea kiertoilmaus rodulliselle seulonalle – tulivathan tarkastusten lääkäritkin rotuoppien toteuttamiseen keskittyneestä *Amt für Volksgesundheit* -järjestöstä. Immatrikulaation yhteydessä Bergman allekirjoitti seuraavan vakuutuksen (ks. Kuva 3):

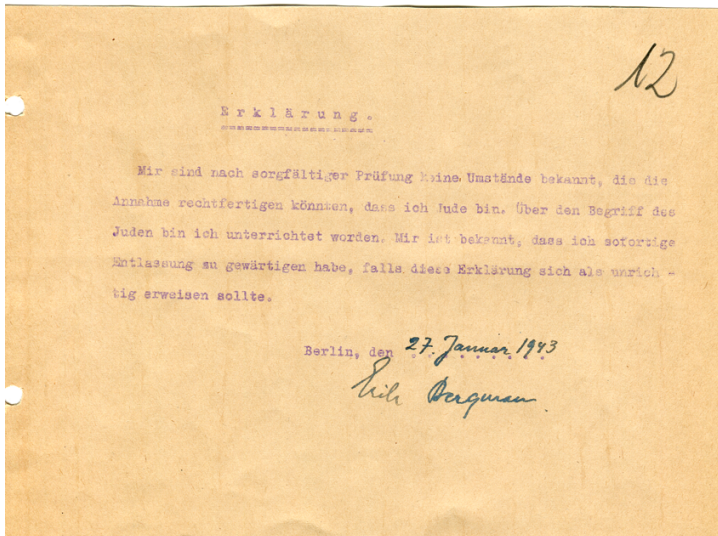
31 AKA (von Wangenheim) -> EB 7.12.1942, EB:n päiväkirja 1942–1943, DSA (Dr. Goepel) -> EB 22.12.1942, SibM/EB; Linkon, Palmgrenin ja Carlsonin suositukset, UdK.

32 EB:n päiväkirja 1942–1943, SibM/EB; sähköposti Antje Kalcher (UdK) -> JT 9.11.2012, JT.

33 Merkblatt für ausländische Studierende, SibM/EB. Suom. Juha Torvinen.

Huolellisen tarkastelun perusteella en ole tietoinen mistään olosuhteista, jotka oikeuttaisivat oletamaan, että olen juutalainen. Minulle on kerrottu juutalaisen käsitteestä. Olen tietoinen siitä, että minut voidaan irtisanoa välittömästi, jos tämä ilmoitus osoittautuu perusteettomaksi.³⁴

Hakemuksensa tueksi esittämässään ansioluettelossa Bergman kertoo olevansa arjalaista syntyperää ("vom arischer Abstammung"). Seurantatietoista, rehtorin lausunnosta tai sukulaisia koskevista laajoista selvityksistä ei ole säilynyt tietoja. Bergmanin ei ehkä tarvinnut toimittaa kaikkia ulkomaalaisilta opiskelijoilta yleensä vaadittuja asiakirjoja, sillä suomalainen sivistyneistön edustaja oli epätodennäköisesti juutalainen tai kommunisti. Toisaalta tietoja voitiin hankkia muita väyliä pitkin: esimerkiksi Aune Antin ensimmäisten Saksan-konserttien yhteydessä vahvistus "arjalaisesta" syntyperästä saatiin Saksan Helsingin suurlähetystöstä (ks. myös Talasniemi 2021, 19).³⁵ Kolmas selitys olisi se, ettei kaikkea taustatietoa edes tarvittu: RMVP oli havainnut Bergmanin "sopivuuden" jo edelliskesänä, sillä suomalaisopiskelija raportoi tuolloin sanomalehtikirjoituksissaan Saksan kulttuurielämästä ministeriön ja Humboldt-säätiön linjausten mukaisesti (ks. alla; ks. myös Nastasä-Matei 2020, 904; Bodó 2003, 23).

KUVA 3. Erik Bergmanin vakuutus ei-juutalaisuudestaan. Kuva: Universität der Künste, Berlin (UdK).

34 "Erklärung" UdK. Suom. Juha Torvinen.

35 BA R 55/20614.

Stipendi- ja opiskelupaikkahakujen hallinnollisesta yhteydestä kertoo se, että jo immatrikulaatiota seuraavana päivänä (28.1.1943) Bergman sai AKA:n virkailija Charlotte von Wangenheimilta epävirallisesti tiedon myönnetystä stipendistä.³⁶ Virallinen myöntökirje on päivätty 3.2.1943. Kirjeessä stipendi myönnetään ajalle 1.1.1943–31.12.1943, ja stipendiaattia kannustetaan tutustumaan Saksaan ja saksalaisiin.³⁷ Myönnön mukana ollut toimintaohje on kadonnut.

Ulkomaalaisia opiskelijoita värvättiin Saksaan pääasiassa kahdesta syystä. Yhtäältä pyrittiin kouluttamaan ideologisesti sopivia toimijoita, jotka muodostaisivat kotimaissaan Saksalle myönteellisiä hallinto- ja asiantuntijaelittejä. Tavoite oli keskeinen kaakkoiseurooppalaisten kohdalla. Toisaalta motiivina oli saksalaistaminen, *Eindeutschung*: ulkomaalaisten opiskelijoiden kouluttaminen tähtäsi sopiviksi katsottujen miesten ja naisten ”etniseen muuntamiseen”. Tämä tavoite liittyi erityisesti Baltiaan ja valloitetuihin Luoteis-Euroopan maihin (Belgia, Alankomaat, Tanska, Norja). (Impehoven 2019; 2013.) Sellaisenaan kumpikaan tavoite ei sopinut demokraattiseen Suomeen. Täällä fasisistilla järjestöillä ei ollut merkittävää poliittista vaikutusvaltaa (Vares 2018, 292–293; Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016; Jokisipilä 2010, 51) eikä ideologiseen sukulaisuuteen nojaava värväämismotiivi ollut tehokas. Suomi ei ollut myöskään valloitettu alue eikä siten saksalaistamistoimien kohde.

Irina Nastasă-Matei (2020) on kutsunut natsien stipendipolitiikkaa *pehmeäksi vaikuttamiseksi* (engl. *soft power*; ks. myös Vares 2018, 397). Suomen suuntaan vaikuttaminen oli rahoitettujen opiskelijoiden määrällä mitattuna vähäistä ja opiskelijoiden erikoisalojen kannalta humanistisiin aloihin keskittyvää. Lukuvuoden 1943–1944 noin 500 stipendiaatista varsinaisia Humboldt-stipendiaatteja oli 352, joista vain 7 oli suomalaista.³⁸ Vertailun vuoksi ruotsalaisia on 16, tanskalaisia 19 ja norjalaisia 21. Alakohtaiset painotuserot ilmenevät esimerkiksi siinä, että 19 tanskalaisstipendiaatista 12 opiskeli lääketiedettä, kun taas seitsemästä suomalaisesta kolme opiskeli germanistiikkaa, yksi historiaa, yksi filologiaa ja kaksi musiikkia. Suomalaismuusikot olivat Elsa Aro (1911–1977) ja Eeva Siukonen (1917–2013). Laulaja Siukonen opiskeli Münchenissä Gerhard Hüschin

36 Bergman ystävystyi von Wangenheimin kanssa. Tästä kertovat yhteiset konserttikäynnit sekä von Wangenheimin tuttavallinen kirje syyskuussa 1943. EB:n päiväkirja 1942–1943, EB:n almanakka 1943, von Wangenheim -> EB 22.9.1943, SibM/EB.

37 DSA (Dr. Goepel) -> EB 3.2.1943, SibM/EB.

38 BA R 2/11632. Lisäksi luettelossa on 11 suomalaista Saksan elinkeinoelämän neuvoston Friedrich List -stipendiaattia.

(1901–1984) johdolla.³⁹ Pianisti ja voimistelumusiikin säveltäjä Aro taas opiskeli Bergmanin tapaan Berliinissä, ja he viettivät paljon aikaa yhdessä.⁴⁰ Aron ja Siukosen kohdalla kyse oli jatko- tai uudelleenrahoituksesta. Myös stipendiaattien sukupuolijakaumassa Suomi erottuu: seitsemästä rahoitetusta viisi on naista, vaikka esimerkiksi romanialaiset vaihto-opiskelijat olivat yleensä yksinomaan miehiä (Nastasă-Matei 2020, 908). Lisäksi voidaan nostaa esiin suomalaisten stipendiaattien erityiskohtelusta kertova yksityiskohta: Ennen vuoden 1942 matkojaan Bergman sai 15 000 markan apurahan suomenjuutalaisen liikemiehen Leo Wainsteinin ja tämän Regina-puolison nimeä kantavasta säätiöstä. Monen muun maan kansalaisen kohdalla vastaava juutalaisyhteys olisi estänyt stipendin saannin tai olisi voinut olla jopa hengenvaarallinen seikka (ks. Nastasă-Matei 2020, 902).

Suomeen myönnettyjen stipendien vähäinen määrä selittyy osittain maan pienuudella ja myöntöjen painottuminen naisiin sillä, että suomalaiset opiskeluaikaiset miehet olivat rintamalla. Suomalaisten stipendiaattien alakohtainen painottuminen kieliin, historiaan ja taiteisiin sen sijaan selittyy Suomen erityisasemalla. Vaikka Suomi ei ollut fasistinen valtio eikä Saksan valloittama alue, Suomenkin suuntaan propagandaa tarvittiin, sillä Saksa halusi varmistaa Suomen pysymisen Neuvostoliiton vastaisessa sodassa. Tässä tilanteessa kulttuurisiteiden vahvistamiseen tähtäävä kulttuuripropaganda oli Kolmannen valtakunnan näkökulmasta tehokkaimmaksi koettu keino. Samalla on selvää, että viimeistään Humboldt-stipendin myötä Bergman tuli kulttuuripropagandistisesti välineellistetyksi – ja juuri Saksan ja Suomen välisten kulttuurisiteiden vahvistamiseen tähtäävässä tarkoituksessa.

Totuuden etsintää luennoilla

Bergmanin viikko-ohjelma musiikkikorkeakoulussa oli tiivis. Tiessenin viikoittaisen sävellystunnin ohella oli useita kursseja. Soitinopissa opettajana oli Hans-Heinz Dräger (myöh. Draeger, 1909–1968), organologi, joka emigroitui 1950-luvulla Yhdysvaltoihin (Morawski 2006). Soitinnusta opetti itävaltalainen Walter Gmeindl (1890–1958), jonka sävellysluokkaa oli kansallissosialistien valtakauden alussa vastustettu mutta joka

39 Obituary: Eeva Siukonen Oliver; sähköposti Susanna Waldén-Antikainen -> Juha Torvinen 18.2.2024, JT.

40 EB:n päiväkirja 1942–1943, SibM/EB; L.U. 1942.

pysyi suosiossa ja liittyi puolueeseen vuonna 1940 (Dümling 1993, 464; Fischer-Defoy 1988, 287, 313). Gmeindl oli opettajista ainoa, jonka Bergman tapasi sodan jälkeen (Jalas 1981, 18), ja Tiessenin ohella ainoa, jota Bergman myöhemmin muisteli. Bergmanin mukaan Gmeindl oli ”ystävällinen ihminen” ja ”inspiroiva ja erehtymätön asiantuntija kaikessa, mikä koskee orkesteria” (Bergman, Chydenius ja Rydman 1966, 369).

Myöhemmin kesälukukauden aikana alkanutta akustiikan kurssia veti Friedrich Trautwein (1888–1956), puoluejäsen, joka muistetaan trautonium-sähkösoittimen kehittäjänä. Muihin opintoihin kuului muun muassa kuoronjohtoa Hitlerille yksityisiä ylistyskonserttejakin järjestäneen Theodor Jakobin (1903–s.a.) johdolla sekä kaikille musiikinopiskelijoille tavanomaiset kenraalibasson ja säveltapailun tunninit (Wyszynski s.a.). Musiikinhistoriaa opetti Friedrich Mahling (1899–1945), joka oli aikaisemmin *Reichmusikammerin* lehdistö- ja kulttuuriosaston päällikkö. Mahling oli kuitenkin myös antroposofi, jota kansallissosialistinen puolue epäili jo 1930-luvun puolivälissä sääntörikkomuksista, sillä Saksan antroposofinen yhdistys (*Antroposophische Gesellschaft*) kiellettiin jo 1935. (Staudenmeier 2014, 153–154; Wulf 1983, 179–180.)

Jo viikko opintojen alkamisen jälkeen helmikuussa 1943 Bergman kirjoitti vanhemmilleen ja kuvasi haltioituneisuuden kokemuksiaan musiikkikorkeakoulun luennoilla. Jos Tiessenin yksityisopetus jo liki kuusi vuotta aikaisemmin oli ollut käänteentekevä kokemus, nyt Bergman koki korkeakoulun kaiken opetuksen sellaiseksi:

[M]inulla on nyt ollut elämäni paras aika opintojeni osalta! [--] Täällä totuuden etsiminen on kaikki kaikessa! Täällä etsitään syvempää ymmärrystä elämästä ja taiteesta. Taide heijastaa ihmisen ajattelun ja tunteiden syvintä osaa, aistimuksia. Täällä luento voi vakavuudessaan olla jumalanpalveluksen kaltainen.⁴¹

Toiminta musiikkitoimittajana

Opiskelun ja pianonsoiton ohella Bergmanin musiikkitoimijuuteen Saksassa kuului lehti- ja radiotoimittajan työ. Jo kolmannelta Saksan-matkaltaan kesällä 1942 Bergman kirjoitti neljä artikkelia *Hufvudstadsbladetiin*. ”Glimtar ur Berlins musikliv” -artikkelissa (3.5.1942) kerrotaan muun muassa Aune Antin menestyksestä kustantamo Deutscher Verlagin järjes-

41 EB -> Aina Bergman 10.2.1943, SibM/EB. Kirjeessä vuosiluku on merkitty virheellisesti 1942. Suom. Juha Torvinen.

tämässä konsertissa, Saksan Sibelius-seuran perustamisjuhlista sekä saksalaisen pianovirtuosi Elly Neyn (1882–1968) herättämästä hurmoksesta (Bergman 1942c).⁴² Laaja ”Tyska musikdramatiska nyheter” -artikkeli (24.5.1942) on mielenkiintoinen syntytaustaltaan. Saksalaisen säveltäjän Ottmar Gersterin (1897–1969) oopperan *Die Hexe von Passau* (1941) esityksen yhteydessä Bergman osallistui propagandaministeriön järjestämään koulutukseen ja sai nimensä listalle, joka takasi vapaaliput kaikkiin konsertteihin ja oopperoihin. (Bergman 1942b.)⁴³ Tämä oli merkki siitä, että viimeistään toukokuusta 1942 alkaen Saksan kulttuuri- ja propagandahallinto luotti Bergmaniin.

On epäselvää, missä määrin juuri Bergmanin kirjoittamista ohjailtiin. Mutta yleisesti ottaen ulkomaalaisilta opiskelijoilta ja toimittajilta edellytettiin stipendien vastineeksi sitä, että nämä esittivät kotimaissaan Saksan yhteiskunnan positiivisessa sävyssä (Nastasä-Matei 2020, 904; Bodó 2003, 23). Tähän linjaukseen sopii Bergmanin tapa kirjoittaa Saksan musiikki- ja kulttuurielämästä ihailevaan, jopa ylistävään tyyliin. Esimerkiksi 7.7.1942 julkaistussa kirjoituksessaan ”Konsten för folket” Bergman kohtaa suuruuteen niin saksalaiset teokset, esittäjät kuin yleisönkin:

[On merkittävää,] että näin tiivistetysti voi kokea suuren annoksen musiikin historiaa etevimpien kapellimestareiden, solistien, yhtyeiden ja orkesterien esityksinä. [-] Musiikkia rakastava yleisö tuntee ja rakastaa aidosti esimerkiksi kamarimusiikin intiimiä, usein ”vaikeasti ymmärrettävää” taidetta. [-] Tästä lämminhenkisestä taiteilijan ja yleisön välisestä vuorovaikutuksesta syntyy kuolematon mestariteos toisensa jälkeen.⁴⁴

Kesällä 1942 kirjoitetun neljän *Hufvudstadsbladet*-artikkelin jatkoksi valmistui vuosien 1942 ja 1943 aikana kuusi muuta. Lisäksi syntyi kaksi tekstiä ruotsalaiseen *Stockholms-Tidningeniin* ja yksi *Musiikkitieto*-lehteen. Bergman toimitti artikkelikäsitteet etukäteen propagandaministeriöön, sillä syksyllä 1942 Saksassa alkoi ulkomaalaisten toimittajien kirjoitusten ennakkosensuuri (Domeier 2021, 26, 659). Tyyllisesti talvi- ja kevätkauden artikkelit vastaavat edelliskesän saksalaista musiikkielämää ylistäviä tuotoksia.

Lehtityön ohella Bergman tuotti radioesitelmiä *Die Deutschen Europa-sender* (DES) -organisaatiolle sekä esiintyi radiolähetyksissä muusikkona.

42 Deutsche Verlag Berlin (alunp. ja myöh. Ullstein Verlag) kustansi propagandajulkaisuja, kuten *Signalia*.

43 EB -> Aina Bergman 20.6.1942, SibM/EB.

44 Bergman 1942d. Suom. Juha Torvinen.

Keväällä 1941 perustettu DES oli Saksan propagandan ja psykologisen sodankäynnin keskeinen väline (Sennerteg 2006; Westphal 2002; Boelcke 1977, 314–316). Se tuotti ulkomaille suunnattua radio-ohjelmaa enimmäkseen 70 tuntia 29 kielellä vuorokaudessa. Suomeen ohjelmaa lähetettiin muutamia kymmeniä minuutteja päivittäin. Juuri niissä sekä osin myös Ruotsiin suunnatuissa musiikkiohjelmissa Bergman oli mukana. Organisaatio jakaantui kohdealueiden mukaisesti maaryhmiin. Pohjoismaihin keskittyi *Ländergruppe Nord*.

Pohjoismaihin suunnatut ohjelmat välitettiin Königsbergin lähetysaseman kautta, mutta toimitus työskenteli Berliinin Masurenalleella yhä edelleenkin sijaitsevassa radiotalossa (Sennerteg 2006, 108).⁴⁵ Suomenkielisen toimituksen perusti kääntäjä Teijo Havu (1916–2008) mukanaan ”kaksi rouvaa”, joiden henkilöllisyydet eivät ole tiedossa (Sennerteg 2006, 108). Havu toimi Saksan propagandan ja tiedustelun hyväksi myös kuuntelemalla englannin- ja suomenkielisiä radiolähetyksiä ja raportoimalla niistä.⁴⁶ Kielitaitoisia sensoreita tarvittiin myös DES:n omien lähetysten kontrollointiin (Boelcke 1977, 320–321). Havun seuraajaksi kuuntelutiedustelussa esitettiin Berliinissä toiminutta propaganda-asiantuntija, toimittaja ja Suomen Valtion tiedotuslaitoksen ulkomaanosaston päällikkö Jaakko Leppoa (1902–1951), mutta alkusyksyyn 1943 mennessä Goebbels ei ollut hyväksynyt esitystä.⁴⁷

DES:n ruotsinkielisen toimituksen toiminnasta tiedetään jonkin verran sen pidemmän toimintahistorian vuoksi (Sennerteg 2006), mutta suomalaisen toimituksen henkilöstöstä tai ohjelmasisällöistä ei ole säilynyt tarkkoja dokumentteja. Bergmanin henkilöhistoriallisia lähteitä tarkastelemalla saadaan kuitenkin tietoa DES:n suomalaisen radion käytännöistä, sillä hän vietti aikaa toimituksen työntekijöiden kanssa. Leppo oli tavanomainen seuralainen, ja Bergmanin puhelinmuistiosta voi päätellä Lepon työskennelleen toimituksessa ainakin alkuvuodesta 1943 alkaen. Välit olivat luottamukselliset, sillä Leppo toimitti Bergmanin kirjeitä Suomeen, lainasi tälle rahaa ja kuljetti tälle elintarvikkeita. Lepon kanssa Bergman tapasi usein myös Kauko Rekolaa (1911–1995), joka toimi suomenkielisen radion kuuluttajana (Kangosjärvi 1995). Kontakteista Havuun ei ole merkkejä, mutta muistion perusteella toimituksessa työskenteli ”maist. Säynäjoki” eli ilmeisesti Havun tuleva puoliso Sirkka Annikki Säynäjoki (1910–2007).⁴⁸

45 Lyhytaaltolähetykset lähetettiin osoitteessa Kaiserdamm 77.

46 BA R 55/21690; ks. myös Block 1943, 15.

47 BA R 55/21690.

48 EB:n päiväkirja 1942–1943, EB:n almanakka 1943, SibM/EB.

DES:n työtodistus talvikauden 1942/1943 työstä musiikkitoimittajana ja radiomuusikkona on säilynyt.⁴⁹ On kuitenkin epäselvää, miten Bergman alun perin löysi tiensä radion palvelukseen. Ollessaan matkalla Berliiniin huhtikuussa 1942 Bergman oli Tukholmassa samaan aikaan kuin *Ländergruppe Nordin* johtaja Hans Eichberg (1899–s.a.), joka taas oli matkalla Ruotsissa ja Suomessa etsimässä radioon työntekijöitä. (Sennerteg 2006, 138; Block 1943, 18.) Yhteyden syntyminen Tukholmassa on siten mahdollista.

Todennäköisemmin Bergman kuitenkin hakeutui radiotyöhön vasta Berliinissä. Muusikkona Bergman esiintyi radiossa ensimmäisen kerran jo 19.12.1942 Palomäkeä säestäen. Säestystehtäviä oli myöhemminkin, jo toimittajantyön alettua. Laulaja Maire Virkkusen kanssa Bergman toteutti 3.3.1943 ohjelman kaukomaille kantavalla lyhytaaltolähettimellä (*Kurzwellensender*). Kesäkuussa (18.6.1943) esiintyjäkumppanina oli Berliiniin pitkän odotuksen jälkeen saapunut säveltäjän (ensimmäinen) aviopuoliso, sopraano Sylvelin Långholm (1916–1994). DES:n lähetyksessä esitettiin Sibeliusta, Merikantoa, Kilpistä, Madetojaa ja Palmgrenia mutta myös saksankielisiä käännöksiä Bergmanin omista lauluista, kuten *Ilta* op. 5 nro 5 ja *Rakastetulle*-sarja op. 6. Tämä lienee ainoa kerta, kun Bergmanin teoksia esitettiin Hitlerin Saksassa – joskaan ei tälläkään kertaa julkisessa konsertissa.⁵⁰

Bergman laati ainakin seitsemän radioesitelmää, jotka lehtikirjoitusten tapaan kävivät läpi ennakkosensuurin (ks. Sennerteg 2006, 37).⁵¹ Säveltäjä ei lukenut itse esitelmiään radiossa. Lukijana oli mahdollisesti Rekola. DES:n luonteen mukaisesti esitelmätyö oli kulttuuripropagandaa. Esimerkiksi ensimmäisessä radioesitelmässään ”Några tankar omkring musikkivet i Berlin” Bergman ylistää Kolmannen valtakunnan pääkaupungin musiikkielämää ja saksalaisen musiikin ”aarteita” tuttuun tyyliinsä viitaten myös kokemuksiinsa Wienin musiikkikasvatuksellisista instituutioista:

Tämä kaupunki, joka on nyt Euroopan tapahtumien keskipiste, on myös maanosamme musiikillinen keskus. [-] Kiinnostus musiikkia kohtaan on suurta paitsi berliiniläisten myös saksalaisten keskuudessa yleensä. Tämä

49 Die deutschen Europasender [työtodistus] 5.7.1943, SibM/EB. Dokumentissa Bergman toivotaan jatkavan vastaavissa tehtävissä myös syksyllä 1943.

50 EB:n päiväkirja 1942–1943, EB:n almanakka 1943, Zentralprogramverwaltung (DES) [palkkakuitti] 18.6.1943, ”Radioprogram” [luonnos] s.a., [Ohjelmaluonnos] s.a., SibM/EB.

51 EB:n päiväkirja 1942–1943, esitelmäkäsikirjoitukset s.a., SibM/EB.

kiinnostus herätetään ja siihen kannustetaan jo koulussa. Saimme tästä henkilökohtaisesti vakuuttua, kun osallistuimme viime keväänä Wienin koulujen laulu- ja musiikkitunneille. Paitsi että korvaa ja äänenkäyttöä harjoitetaan, lapset myös kasvatetaan ymmärtämään ja rakastamaan saksalaisen musiikin rikkaita aarteita.⁵²

Kaikessa DES:n propagandassa oli viisi pääteemaa: 1) antibolševismi, 2) antisemitismi, 3) Saksan yhteiskunnallinen edistysellisyys, 4) Wehrmachtin rooli bolševismilta suojautumisessa sekä 5) Englannin suurvalta-aseman nakertaminen (Boelcke 1977, 315; ks. myös Sennerteg 2006, 25–30, 107). Bergmanin ohjelmissa näistä korostui Saksan yhteiskunnallinen edistysellisyys musiikin kautta tarkasteltuna. Musiikin ja musiikkia koskevan puheen osuus kaikissa DES:n radio-ohjelmissa oli kuitenkin pieni, sillä 70 prosenttia lähetyksistä oli Euroopan uudelleenjärjestelyä koskevaa propagandapuhetta (Boelcke 1977, 318–319). Lisäksi, kuten opiskelijastipendien myöntöjen yhteydessä, Pohjoismaat nähtiin vähämerkityksiseksi propagandakohteeksi (Vares 2018, 397; Sennerteg 2006, 108). Sotilaallisista syistä natsit hyväksyivät Suomen ja Saksan erilaiset yhteiskuntajärjestelmät ja jopa suomalaisen lehdistön ajoittaisen Saksa-kritiikin (Boelcke 1977, 327–328; ks. myös Vares 2018, 396). Musiikki oli sen sijaan tehokas kulttuurisen ja ”henkisen” yhteyden rakentaja. Kuvaavasti vielä vuonna 1944 DES:n mainoskasvona saksalaisessa *Welt-Rundfunk*-lehdessä toimi sopraano Aulikki Rautawaara.⁵³

Bergman vältti esitelmissään ja kirjoituksissaan poliittisesti värittyneitä ja korkealentoisia saksalaisen kulttuurin ja Saksan johtaman ”Uuden Euroopan” ylistyksiä, joita esimerkiksi säveltäjä Yrjö Kilpinen lausunnoissaan viljeli (Waldén-Antikainen 2022). Vaikka musiikkitoimittajan työ oli Bergmanille myös ja kenties ennen kaikkea ansaintalähde, kaikki hänen radioesiintymisensä ja lehtikirjoituksensa olivat propagandaa. DES ja ulkomaalainen opiskelija olivat Saksassa propagandavälineitä, ja kaikki Bergmanin tekstit kävivät läpi ennakkosensuurin. Kuten filosofi Hannah Arendt (2013, 413–418) on todennut, propaganda on totalitarismin tapa olla yhteydessä ei-totalitaarisen maailman kanssa. Ei ole selvää, mitä asia Bergmanille itselleen merkitsi, mutta diktatuurin propagandan välikappale hän joka tapauksessa oli.

52 Esitelmäkäsikirjoitus ”Några tankar kring musiklivet i Berlin” s.a., SibM/EB.

53 Kamm 1944, 90, DRA.

Psykologinen vaikuttaminen ja propagandaministeriön lehdistöklubi

Saksan musiikkielämää ylistävissä lausunnoissaan Bergman ei eronnut monista kollegoistaan. Samankaltaiseen sävyyn puhuivat esimerkiksi Saksan-konserttimatkalta palannut kapellimestari Martti Similä (s.n. 1942b), Sibelius-konsertin Hampurissa johtanut Toivo Haapanen (s.n. 1943c) sekä koloratuuritähti Lea Pilttiä, sopraano Mary Hannikaista ja monia muita laulajia säestänyt pianisti Kosti Vehanen (s.n. 1943d). Muusikot kertoivat suomalaislehdissä Saksan-kokemuksistaan toisinaan silmiinpistävän yhdenmukaisin sanakääntein. Esimerkiksi konserttien ja orkesterien lukumäärien luettelu sekä puhe jonoista tai ”aina loppuunmyydyistä” konserteista toistuu.

Saksaa ylistävien lausuntojen suuri määrä ei selity vain aseveljeyden velvoitteilla vaan kertoo myös saksalaisten vieraiisiinsa kohdistamasta psykologisesta vaikuttamisesta, johon edellä viitattiin: kansallissosialistiselle järjestelmälle ulkomaalaiset opiskelijat, taiteilijat ja muut maassa vierailevat henkilöt olivat potentiaalista ”intellektuaalista armeijaa”. Stipendien ja esiintymistilaisuuksien ehtona oli usein positiivinen raportointi stipendinsaajien kotimaihin. (Nastasá-Matei 2020, 904; Impekoven 2018; Bodó 2003, 23.)

Yksi vaikuttamiskanavista olivat ulkomaisten toimittajien lehdistöklubit (saks. *Auslandspresseklubs*). Saksan ulkoministeriön (*Auswärtiges Amt*) ylläpitämä *Auslands Presse Club* (APC) sijaitsi Berliinin Charlottenburgissa Fasanenstrassella, RMVP:n ylläpitämä *Deutscher Auslands-Club* (DAC) taas Mittessä Leipziger Platzilla. APC oli ympäristönä hillitympi ja poliittisesti sallivampi, DAC oli puolestaan tyyliään mahtipontinen ja se tarjosi toimittajille työtilojen ohella Berliinin hienoimman baaritiskin. DAC oli myös natsijohtajien tapaamispaikka, jossa Goebbelskin oli tavallinen vieras. Klubit muodostivat vastakohtan elintarvikesäännöstelyn määrittämälle arjelle: toimittajia voideltiin samppanjalla, konjakilla, hienoilla tupakkatuotteilla ja herkkuruuilla. Molemmilla klubeilla oli myös omat bordellinsa. (Dorneier 2021, 26, 88–91.)

Solmimiensa yhteyksien myötä Bergman kuului RMVP:n ”leiriin” eli luksustyylliselle DAC-klubille. Siellä vierähti joskus viisikin iltaa viikossa. Seuralaisina oli lähinnä muita suomalaisia, kuten Antti, Leppo ja Rekola, sekä toisinaan Ilona Telajoki (1916–2004; ent. Telén, myöh. Virkkala). Telajoki oli keväällä 1939 kirjoittanut Hitleriä ihailevan tutkielman *Fyysillinen kasvatus kansallissosialistisessa valtiossa* (Telajoki 1939), ja hän oli varmasti natsien suosiossa. Bergmanin puhelinmuistiossa Telajoen nimi on varustettu lisämerkinnällä ”Finnische Abteilung” (”Suomalainen osasto”), mikä viitanee työskentelyyn DES:n suomenkielisessä radiotoi-

mituksessa tai *Nordische Verbindungstelle* (ent. *Gesellschaft*) -organisaatiossa. Lehdistöklubilla kävi myös henkilö nimeltä ”Pohja”. Kyseessä oli todennäköisesti ekonomi Salme Pohja (1919–1997), joka työskenteli suomalaisen SS-vapaaehtoistoimikunnan Berliinin-yhteystoimistossa ja sivutoimisesti DES:n suomenkielisessä radiossa (Jokipii 2012, 304).⁵⁴ Mukana oli myös ”Sevelius”, joka oli luultavimmin Sven Sevelius (1912–1981), varatuomari ja Pohjan aviopuoliso vuosina 1944–1951. Niin ikään lehdistöklubin kävijöissä oli ”von Grönhagen”, joka ei ollut kansallissosialistien kanssa pseudokansatieteellistä yhteistyötä tehnyt Yrjö von Grönhagen (1911–2003) vaan tämän puoliso, kansallissosialistis-militaarishenkistä *Suomi-Saksa*-lehteä päätoimittanut Herta von Grönhagen.⁵⁵

Wien, Graz, Waldstein ja suomalaiset SS-sotilaat

Kolmannen valtakunnan alueella hoidettiin haavoittuneita suomalaisia SS-vapaaehtoisia ainakin Itävallan Grazissa sekä Sleesiassa, nykyisen Puolan alueella sijaitsevassa Waldsteinin linnassa. Suomalaismuusikot, kuten Palomäki ja Haikala, kävivät esiintymässä näissä paikoissa säännöllisesti (K.R. 1942; R.K. 1942; s.n. 1942a; L.B. 1943). Vierailujen pääorganisoijana toimi SS-vapaaehtoisten asioita hoitanut Marjatta Martola (myöh. Myrberg, 1904–1982), joka aikalaisraporttien mukaan eli Berliinissä aviomiehensä lähetystöneuvos Hans Ruben Martolan kanssa luksuselämää juutalaistaustaisen viulisti-säveltäjä Fritz Kreislerin (1875–1962) entisessä huvilassa (Tyrkkö 1943).

Keväällä 1943 myös Bergman osallistui haavoittuneiden suomalaisten SS-vapaaehtoisten viihdytysvierailulle. Hän esiintyi 10.4.1943 Grazissa Haikalan kanssa. Bergmanin muistiinpanojen mukaan hän viipyi samalla reilun viikon Wienissä, jossa hän tapasi kahdesti Marxia, seurasi jälleen *Wiener Sängerknaben* -poikakuoron toimintaa ja tarkkaili opetusta *Hochschule für Musikerziehung* -oppilaitoksessa. Paikallisen Mozart-seuran puheenjohtajan Heinrich Damishin (1872–1961) kanssa hän keskusteli pianosonaattinsa (toteutumatta jääneestä) esityksestä. Lisäksi Bergman tapasi Adolf Kirchner -nimisen arkkitehdin, jolla oli Wienin lähistöllä valtava huvila puutarhalla, talvipuutarhalla (orangeria), viinitarhalla ja näkyväällä Schönbrunnin linnaan. Tällaista henkilöä ei kuitenkaan löydy Itä-

54 Todistus, SS-vapaaehtoistoimikunta.

55 Muita klubiseuralaisia olivat mm. bulgarialainen toimittaja Snöyra, tohtori (tod. näk. toimittaja Heinz) Joachim, ilm. virolainen toimittaja Pahlman ja tuntemattomaksi jäänyt ”Komi” tai ”Komli”; EB:n päiväkirja 1942–1943, SibM/EB.

vallan arkkitehtuurihistoriasta. Bergmanin päiväkirjan mukaan Kirchner oli asunut villassa edellisyölestä alkaen, mitä ennen se oli ollut tyhjillään neljä vuotta eli tyhjentynyt pian *Anschlussin*, Itävallan Saksaan liittämisen jälkeen. Oliko tämäkin, kuten Martolan asuttama Kreislerin villa, alun perin juutalaisten omaisuutta ja oliko Kirchner edes oikea arkkitehti? Suomalaisiin liittyvä ja tuolloin ajankohtainen asia oli Kirchnerin suunnitelma rakentaa sauna. Kolmannen valtakunnan terveysjohtaja Leonardo Conti määräsi jo syksyllä 1941, että suomalaistyöläisten saunojen rakentamista tuli lisätä, koska saunan ajateltiin edistävän Saksan kansan ”terveyttä ja suorituskykyä”. Saksan saunaseura perustettiin marraskuussa 1942. (Ks. Hietala 2006, 82–86.) Viimeisenä päivänään Kolmannessa valtakunnassa (6.7.1943) Bergman lähetti Kirchnerille vielä kolme saunakirjaa.⁵⁶

Toukokuun 23.–24. päivä Bergman vieraili musisoimassa haavoittuneille Waldsteinin linnassa Aune Antin kanssa. Bergmanin ja Antin Waldsteinin-matkasta löytyy reportaasi Wehrmachtin propagandalehti *Signaalista*. Tabloid-kokoista, loisteliaita värikuvia hyödyntänyttä lehteä julkaistiin useilla kielillä. Propagandatehtävä ja moninkertaisiin käännöksiin perustuva toimitustyö heikentää lehden informaatioarvoa faktojen mielessä (ks. Block 1943, 123–124), mutta juuri propagandatoiminnan ilmentäjänä se on havainnollinen. Reportaasin mukaan tilaisuudessa kuultiin Kilpisen ja Palmgrenin lauluja ja Bergman ”löy[s]i heti tuttavan potilaiden joukosta”. Bergmaniin viitataan Humboldt-stipendiaattina, joka ”istuutuu flygelin ääreen ja loihtii sävelin kotimaan, Suomen aivan lähelle jokaista sotilasta.” Matka ja reportaasi oli suunniteltu hyvissä ajoin, sillä Bergman kävi lehden kustantamossa Deutscher Verlagissa Corman-nimisen toimittajan haastateltavana jo 6.3.1943.⁵⁷

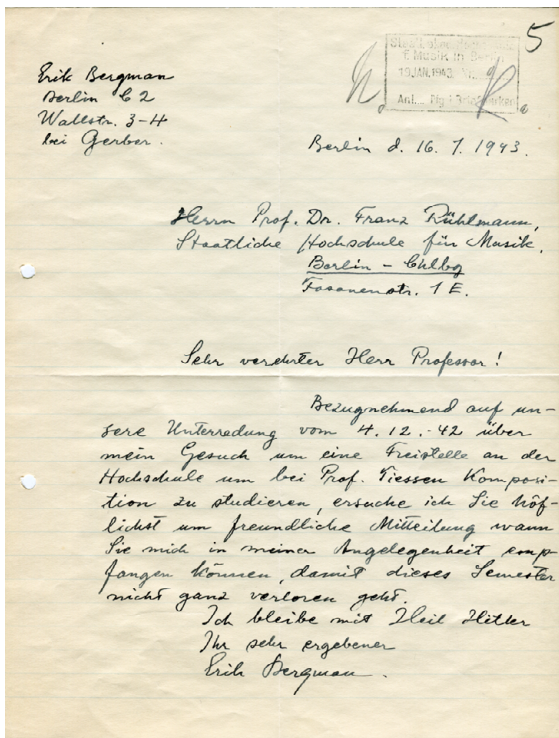
Bergmanin ”epäpoliittisuus”

Bergman muisteli aikaansa Hitlerin Saksassa lähinnä yleisellä tasolla ja hiukan vältellen. Monissa elämäkerrallisissa selvityksissä hän mainitsi vain ennen sotaa tehdyt matkat (ks. esim. Vinton 1974, 77; Bergman 1987a) tai antoi ymmärtää 1940-luvun opintojensa tapahtuneen kirjeenvaihdon välityksellä Suomesta käsin (Aromäki 1980, 47; Bergman, Chydenius ja

56 EB:n päiväkirja 1942–1943, EB:n almanakka 1943, EB-> Valdemar Bergman 20.4.1943, SibM/EB; sähköposti Monika Platzer -> Juha Torvinen 8.1.2024, JT. Saunominen oli myös Bergmanille tärkeää. Hän merkitsi almanakkaansa saunakäynnit lämpötiloineen ja usein myös painonsa ennen ja jälkeen saunomisen.

57 s.n. 1943a; EB:n päiväkirja 1942–1943; EB:n almanakka 1943, SibM/EB.

Rydman 1966, 368). Silloin, kun Saksan-aikojen muistelu ulottui yksityiskohtiin, se keskittyi lähinnä Tiesseniin ja sävellyssopintoihin. Tosiasiassa, kuten edellä on käynyt ilmi, sävellyssopinnot muodostivat Bergmanin Saksan-ajan toimijuudessa vain pienen osan. Bergman kertoi myöhemmin, että hän kieltäytyi Saksan-aikoinaan tekemästä Heil Hitler! -tervehdystä ja joutui siksi puhutteluunkin (Bergman 2003). Tosiasiassa hän käytti tervehdystä ainakin hallinnollisessa kirjeenvaihdossaan (ks. Kuva 4).⁵⁸ Säveltäjä myös muisteli, ettei olisi ollut Saksassa tekemisissä natsien kanssa (Bergman 1987b). Tosiasiassa suurin osa Bergmanin opettajista oli puolueen jäseniä kuten todennäköisesti myös von Wangenheim. Samoin Bergmanin tuttavat ja suomalaiset seuralaiset propagandaministeriön lehdistöklubilla olivat ideologisesti lähellä Saksan hallinto- tai propagandakoneistoja: oli pseudotutkijoita, SS-vapaaehtoisjärjestön työntekijöitä, Saksan arvostamia taiteilijoita, radio- ja kulttuuripropagandan edistäjiä ja vakoilutyöhön kaavailtuja propaganda-asiantuntijoita.

KUVA 4. Bergmanin kirje Berliinin musiikkikorkeakoulun johtajalle Franz Rühlmannille Heil Hitler -tervehdyksineen 16.1.1943. Kuva: Universität der Künste, Berlin (UdK).

58 Esim. EB -> Franz Rühlmann 16.1.1943, UdK.

Bergmanin valikoiva ja peittelevä muistelu on inhimillisesti ymmärrettävää. Arkaluontoista ja monimutkaista aihetta seuraa aina väärintulkintojen ja epäedullisen julkisuuden riski.⁵⁹ Välttelyn ohella Bergman reagoi Kolmannen valtakunnan vuosiinsa sodanjälkeisellä korostuneella ”epäpoliittisuudellaan”, mikä tarkoittaa tässä poliittisten mielipiteiden ilmaisemisen ja poliittiseen päätöksentekoon osallistumisen tietoista välttämistä. Esimerkiksi tämän artikkelin mottona olleessa lausumassa hän asettaa musiikin ja politiikan toisilleen vastakkaisiksi elämänalueiksi ja kertoo olleensa radikaali vain musiikissa. Miksi Bergman ylipäätään mainitsee radikaaliuden tällaisessa vastakkainasettelussa? Radikaaliuden mainitseminen politiikan ja musiikin välisessä valintatilanteessa vihjaa, että radikaalius liittyisi Bergmanin mielestä molempiin, sekä politiikkaan että musiikkiin. Ikään kuin kyseessä ei olisi valinta politiikan ja musiikin välillä sinänsä, vaan valinta *radikaalin* musiikin ja *radikaalin* politiikan välillä. Toisin sanoen kyse olisi siitä, millä elämänalueella olla radikaali.

Tästä avautuu kaksi mahdollista selitysmallia Bergmanin sodan jälkeän korostamalle epäpoliittisuudelle. Ensinnäkin kokemus diktatuurin poliittisesta radikaaliudesta saattoi leimata *kaiken* politiikan vastenmieliseksi, jolloin epäpoliittisuus muodostui jatkossa ainoaksi siedettäväksi elämänasenteeksi. Toisen selityksen mukaan Bergman olisi kokenut, että politiikan *kuuluu olla* radikaalia, mutta koska demokratiassa tämä ei ole mahdollista, politiikkaa on vältettävä (ja sen sijaan oltava radikaali musiikissa ja taiteessa). Emme voi varmuudella tietää, mitä Bergman todella ajatteli. Siksi nämä vaihtoehdot on nähtävä Bergman-dokumenttien perusteella avautuvina tulkintahorisontteina, jotka auttavat monimutkaisen todellisuuden hahmottamisessa ja voivat ”rakenteellisesti” sopia muihinkin henkilöihin ja tapauksiin.

Tarkastellaan aluksi ensimmäistä selitystä. Kaikki Bergmanin kokemukset Kolmannen valtakunnan käytännöistä eivät olleet myönteisiä. Esimerkiksi yhtään hänen omaa sävellystään ei kuultu Saksassa julkisesti. Silloisen pääteoksensa, *Sonate concertanten* jo varmistuneelta vaikuttanut esitys peruuntui toistuvasti. Sävellys kantaesitettiin vasta vuonna 1945 Helsingissä. Yksi syy esittämättömyydelle lienee *Reichsmusikkammerin* varauksellinen arvio Bergmanin instrumentaaliteoksista; niiden sekuntisuhteisia kolmisointuja, suoria modulaatioita ja rytmisesti karakterististen motiivien toistolle perustuvia melodioita suosiva sävellystyylillä oli kaukana

59 Laajemmin sotaan ja sota-aikaan liittyvän muistamisen ja kokemuksellisuuden problematiikasta ”uudessa sotahistoriassa”, ks. Kinnunen ja Kivimäki (2006) ja Kivimäki (2006).

kansallissosialistien suosimasta, nationalististen aiheiden täyttämästä myöhäisromantiikasta. Myös asema kerran ”musiikkibolševistiksi” määritellyn Tiessenin oppilaana oli *Reichmusikkammerin* sensoreiden silmissä todennäköisesti raskauttava seikka.

Bergmanilla ei ollut myöskään henkilökohtaista vaikutusvaltaa teostensa esitysten edistämiseksi. Hän oli asemaltaan vain ulkomaalainen opiskelija, joita virallisesti kehoitettiin tutustumaan saksalaisiin⁶⁰ mutta joita tosiasiaassa valvottiin tiukasti, koska pelättiin juutalaisia, kommunisteja, vakoilua ja seksuaalisen kanssakäymisen aiheuttamaa ”rotujen” sekoittumista. SS-järjestö pyrki ajamaan vakavienkin rangaistusten antamista kaikesta ”rodullista puhtautta” uhkaavasta toiminnasta. (Impeken 2018, 183; Bodó 2003, 40–45.)

Kansallissosialistien varauksellinen suhtautuminen vierasmaalaisiin näkyy siinäkin, että paria poikkeusta lukuun ottamatta Bergman viettäneen Saksassa vapaa-aikaa vain suomalaisten seurassa. Seuralaisissa korostuvat samaan aikaan Saksassa opiskelleet, osin jo edellä mainitut suomalaiset: Berliinissä Aro (pf), Isotalo (pf), Haikala (vl), Palomäki (laulu) ja Virkkunen (laulu) sekä Münchenissä opiskellut Siukonen (laulu). Aro, Isotalo ja Siukonen olivat Humboldt-stipendiaatteja ja Isotalo ensimmäinen muusikko, jolle stipendi myönnettiin (s.n. 1942c). Bergman taas oli ainoa pohjoismaalainen Berliinin musiikkikorkeakoulussa.⁶¹ Muista korkeakoulun opiskelutovereista ei ole säilynyt juuri mainintoja Bergman-aineistossa. Tosin heistä kansainvälisesti tunnetuin, romanialainen kapellimestari Sergiu Celibidache (1912–1996), kävi Suomessa jo joulukuussa 1943 ja vieraili tällöin Bergmaninkin luona.⁶²

Muutoin Bergman oli tavalla tai toisella tekemisissä satojen ihmisten kanssa. Joukossa on saksalaisia ja kansainvälisiä muusikoita, joiden konsertteja hän ahkerasti seurasi, ja myös Saksassa työskennelleitä tai vierailleita suomalaismuusikoita – edellä mainittujen lisäksi esimerkiksi Jorma Huttunen (1907–1979), Rosa Arvonen (1890–s.a.), Rolf Bergroth (1909–1995) ja Elli Pihlaja (1906–1985). Niin ikään Bergman oli tekemisissä muun muassa professori Paavo Ravilan (1902–1974) sekä dosentti, kansanmusiikintutkija A. O. Väisäsen (1890–1969) kanssa. Myös Suomen sotilasasiamies eversti Walter Horn (1893–1972) kuuluu päiväkirjassa

60 DSA (Dr. Goepel) -> EB 3.2.1943, SibM/EB.

61 EB -> Aina Bergman 10.5.1943, SibM/EB. Maire Virkkunen-Harkin muistikirjoituksessa (Närhi 1993) mainitaan tämän opiskelleen musiikkikorkeakoulussa 1942–1944.

Asiasta ei ole löytynyt tämän tutkimuksen puitteissa arkistonäyttöä.

62 Almanakka 1943, SibM/EB.

mainittuihin henkilöihin, kuten myös kaikki edellä lehdistöklubin yhteydessä mainitut kontaktit.

Kun Saksan sotaonni kääntyi ja ”Uusi Eurooppa” vaikutti yhä epätoennäköisemmältä, monien stipendiaattien innostus opiskelua kohtaan väheni (Impekovin 2018, 183–184). Bergmanin stipendi olisi oikeuttanut opintoihin vuoden 1943 loppuun, mutta säveltäjä ei enää palannut Berliiniin kesän jälkeen. Syyksi hän ilmoitti nivelreuman ja työkiireet. Selvästi taustalla vaikuttivat myös Saksan kannalta epäedulliseksi muuttunut sotatilanne ja pommitusten myötä vaaralliseksi käynyt Berliini. Tiessenille Bergman kirjoitti – ehkä asian kiusallisuuden vuoksi – vasta marraskuussa.⁶³ Vuoden 1937 innostus oli vaihtunut kesään 1943 mennessä varauksellisuudeksi, jopa pettymykseksi.

Toimiminen musiikin suurmaassa tarjosi lähtökohtaisesti valtavasti mahdollisuuksia. Saksalaiseen kulttuuriperimään tutustumisen paikan päällä oli pienestä ja tuolloin varsin syrjäisestä Suomesta tulleelle opiskelijalle ainutlaatuinen kokemus. Käytännössä Hitlerin Saksa kuitenkin rajasi ulkomaalaisten toimintaa ja verkostoitumista ja hukutti yksilön monimutkaiseen byrokratiaan. Lisäksi Bergman joutui sekä yksittäisten toimijoiden (kuten Gerbert) että koko järjestelmän (propagandistinen välineellistäminen) hyväksikäyttämäksi. Omien teostensa esityksiä koskien hän sai vain toistuvia tyhjiä lupauksia. Koska toimintarajoitusten syy oli poliittisesti totalitaarinen järjestelmä, saattoi koettu heijastua pettymyksenä *kaikkeen* politiikkaan ja näkyä myöhempää elämää luonnehtineena kategorisena ”epäpoliittisuutena”.

Bolševisminvastaisuutta

Bergmanin usein esittämä väite, ettei hän olisi ollut *koskaan* kiinnostunut politiikasta (esim. Bergman 1998; 1986; 1981, 33), ei pidä paikkaansa. Nuorempana hän kannatti oikeistoradikaalia Lapuanliikettä, mikä ilmenee esimerkiksi hänen kirjeessään ystävälleen Ingvald Kjellmanille vuodelta 1930:

Lauantaina yhteislyseon seinien sisällä käytiin kiivasta keskustelua. Keskustelussa käsiteltiin Lapuanliikkeen polttavaa kysymystä. Minä olin täysin Lapuanliikkeen kannalla, kun taas suurin osa ihmisistä oli eri mieltä

63 EB -> Staatliche Hochschule für Musik (Schäfer) 20.10.1943, UdK; EB -> Tiessen 19.11.1943, SibM/EB.

ja sitä vastaan. Keskustelin innokkaasti ja sain lopulta ratkaisevan enemmistön puolelleni.⁶⁴

Lukiolaisen yksityiskirjeessä esittämälle mielipiteelle ei pidä antaa liikaa painoa. Toisaalta Bergman ei ollut ajatuksineen yksin. Lapuanliikkeen kannatus oli ruotsinkielisessä, etenkin pohjanmaalaisessa kansanosassa – johon Bergmankin kuului – suurta, ja sen keskeisin päämäärä oli bolševismien vastustaminen. (Siltala 1985, 81, 123; Meinander 1999, 86.)

Bergmanin jäämistössä on kolme sävellyskäsikirjoitusta, joiden nimet ja sävellysajankohdat liittyvät isänmaallisiin tai antibolševistisiin tarkoituksiin.⁶⁵ Urkuteoksen *Heldenode* (suom. ”Sankariruno”, 1939, julkaisematon/esittämätön) Bergman mainitsee uutuutena kirjeessään Tiessenille 17.12.1939, eli se on sävelletty heti talvisodan sytyttyä.⁶⁶ Mieskuoroiteos *Vakten i öster* (suom. ”Vartija idässä”) suomenruotsalaisen runoilijan Hjalmar Krokforsin (1904–1981) tekstiin taas on sävelletty reilu viikko jatkosodan alkamisen jälkeen, 4.7.1941 (ke. 2011). Suomen ymmärtäminen etuvartioksi idän barbarismia (bolševismia) vastaan oli toistuva teema 1930- ja 1940-luvuilla, etenkin äärioikeistolaisesti ajattelevien kirjoittajien tuotannossa ja myös saksalaisessa Suomi-kuvassa (Hiedanniemi 1980, 80). Esimerkiksi suomenruotsalainen oikeistoradikaali kirjailija Örnulf Tigerstedt (1944, 38) kirjoitti Wehrmachtin *Signaali*-propagandalehdessä: ”Tutkittakoon Suomen historiaa runouden, taiteen, arkkitehtuurin tai talouskehityksen valossa, toteamme kaikkialla idän torjumisen syvimäksi ja elinvoimaisimmaksi sytyttäjäksi ja vaikuttimeksi.” (Ks. myös Gripenberg 1942; Enckell 1940.) Bergmanin yksinlaulusta *Kurkiaura* (1941), joka on sävelletty V. A. Koskenniemen tekstiin, on säilynyt myös saksankielinen versio, joka lienee laadittu Kolmannen valtakunnan estradeja ajatellen.⁶⁷ Lisäksi vuosilta 1932–1933 on säilynyt käsikirjoituksina kolme melodraamaa, joiden vuodenaikasymboliikasta ammentavat tekstit ovat radikaalin oikeistolaisen ja Lapuanliikeaktiivin Bertel Gripenbergin (*Glimmande vintertid*, 1932), radikaaleista poliittisista näkemyksistään tunnetun ruotsalaisnobelisti Verner von Heidenstamin (*Höststämning*, 1933) sekä muun muassa Suomen edustajana vuonna 1935 *Nordische Gesellschaft*

64 EB -> Ingvald Kjellman 3.9.1930, SibM/EB. Suom. Juha Torvinen.

65 EB:n sävellyskäsikirjoitukset PSS.

66 EB -> Tiessen 17.12.1939, AdK. Bergman ei nimeä teosta kirjeessä, mutta mistään muusta urkuteoksesta ei ole säilynyt luonnoksia eikä mainintaa ajankohdan kirjeenvaihdossa.

67 EB:n sävellyskäsikirjoitukset PSS.

tin kirjailijakodissa vierailleen kirjailija-aidemaalari Ragnar Ekelundin (*Marsahton*, 1932).

1930- ja 1940-luvuilla Bergman ei ollut aktiivinen poliittinen toimija, mutta kiinnostunut hän oli ainakin isänmaallisesta sekä Venäjän- ja kommunisminvastaisesta politiikasta, mistä edellä mainitut tekstivalinnatkin osaltaan kertovat. Ikään kuin reaktiona totalitaristisessa järjestelmässä vietettyyn aikaan, Bergman siirtyi sodan jälkeen nopeasti korostuneen epäpoliittisiin toimintatapoihin. Tämä voidaan tulkita reaktioksi epämiellyttäviin kokemuksiin Kolmannessa valtakunnassa, kuten edellä kävi ilmi. Yhtä lailla se voi kuitenkin viitata toiseen edellä hahmoteltuun selitysmalliin: epäpoliittisuus seuraisi siitä, että näkyvä (radikaali) anti-kommunistinen politiikka ei ollut sodan jälkeen mahdollista, varsinkaan Suomessa.

Jälkikäteen tarkastellen Bergmanin sodanjälkeinen ”epäpoliittisuus” vaikuttaa jopa ylikorostuneelta. Hän kielsi yhtä poikkeusta lukuun ottamatta opiskeluajan teostensa esittämisen (Torvinen 2019). Teosten, koti-seutu- ja luontoaiheet korvautuivat myyttisillä ja mystisillä eli mahdollisimman kaukana yhteiskunnallis-poliittisesta arkitodellisuudesta olevilla teemoilla. Lukuisat matkat maailman eri kolkkiin toivat säveltäjälle maineen kosmopoliittina, ja nimenomaan kosmopoliittisuutta pidettiin sodanjälkeisessä Saksassa suojakeinona kansallissosialismiin assosioituvaa estetiikkaa vastaan (Heile 2009, 112). Sävellysesteettisesti Bergman haikautui sarjallisuuteen, jota teknisyytensä vuoksi pidettiin vapaana kansallisista- tai muista arvokysymyksistä. Ulkomailta Bergmanin tärkeimmäksi työskentelypaikaksi 1950- ja 1960-luvuilla valikoitui neutraali Sveitsi.

Johtopäätöksiä: Kansallisesta sosialismista kansainväliseen modernismiin

Saksan vaikutus ja esikuvallisuus Suomen musiikkielämässä oli 1900-luvun alkupuolella vahva (ks. esim. Kurkela ja Rantanen 2017). Kokonaisuutena maiden suhde oli kuitenkin ristiriitainen. Saksan 1930-luvulla harjoittama kulttuuripropaganda sai vastakaikua Suomen ”valkoisissa” piireissä (Hyytiä 2012; Hiedanniemi 1980), mutta vuosikymmenen lopulla Suomi suuntautui Pohjoismaihin ja läntisiin demokratioihin (Vares 2018, 350–363; Jokisipilä ja Könönen 2013, 69–72; Hyytiä 2012, 129–169; Hiedanniemi 1980, 78–106). Ulkopoliittiselta kannalta Bergman olisi siten voinut matkustaa vuonna 1937 liki minne tahansa, ehkä Neuvostoliitto pois lukien. Kielellis-kulttuurisesti Pohjoismaat olisivat olleet luonteva suunta, ja konservatorion sävellyksenopettaja Carlsonin tai opiskelutoveri

Peranderin esimerkkiä seuraten kohteeksi olisi voinut valikoitua Ranska (vrt. esim. Tyrväinen 2013). Sotavuosinakaan Saksa ei ollut ainoa vaihtoehto. Lisäksi vaihtoehtona olisi ollut olla menemättä mihinkään.

Suomalaiset matkustivat Hitlerin Saksaan monista ja yksilötasolla eri tavoin painottuvista syistä: maita osin yhdistävä luterilainen historia, maailmansotien välinen suomalainen ”ryssäviha” (Silvennoinen, Tikka ja Roselius 2016, 117–121), jo ennen Hitlerin valtakautta muotoutuneet kulttuurisuhteet (ks. Vares 2018, 492), henkilökohtaiset urahaaveet, tarjolla olleet stipendit, soveltuva kielitaito tai ylipäättään tuolloin harvinaisen tilaisuus päästä ulkomaille. Muusikoiden kannalta oli olennaista, että kansallissosialistien tekemien murhien, vainojen, karkotusten ja hallinnollisen ”yhdenmukaistamisen” (saks. *Gleichschaltung*) jälkeenkin Saksa oli musiikin suurmaa. Oli myös yleiseurooppalainen ilmiö, että poliittisten järjestelmien muutoksista huolimatta Saksaan matkustettiin yhä uudelleen esimerkiksi suvun tai ammattikunnan perinteen velvoittamana (Impekoven 2019, 181). Suomalaisten kohdalla kansallissosialismin avoin ihannoiti oli harvinaisen motiivi opiskelulle tai työskentelylle Saksassa.

Erik Bergman matkusti kansallissosialistiseen Saksaan musiikillisista, kielellisistä (saksa oli ainoa Bergmanin osaama vieras kieli), maiden välisiin kulttuurisuhteisiin perustuvista, edeltävien sukupolvien esimerkin muodostamista ja ennen kaikkea henkilökohtaisiin ammatillisiin pyrkimyksiin liittyvistä syistä. Sotavuosina myös Suomen ulkopoliittika edesauttoi matkustamista, kuten opetusministeriön matkasuosituksista voi päätellä. Ideologinen natsisympatia ei ollut motiivi. Bergmanin 1930- ja 1940-lukujen kiinnostus isänmaalliseen bolševisminvastaisuuteen, oikeistoradikalismiin (Lapuanliike) ja saksalaismieliseen valkoiseen Suomeen antoivat kuitenkin samastumispintaa kansallissosialistien ulko- ja rotupoliittisten toimien sivuuttamiseksi.⁶⁸ Kuten muusikoiden denatsifikaatiota tutkinut Toby Thacker (2007, 73) on todennut, myös monet saksalaismuusikot samastuivat kansallissosialismiin militarismiin, nationalismiin ja antikommunismiin niin vahvasti, että saattoivat sulkea silmänsä natsismin älylliseltä hedelmättömyydeltä, esteettiseltä banaaliudelta ja rikollisuudelta. Tällä tavoin he käytännössä hyväksyivät kansallissosialistien hirmuteot niihin suoraan osallistumatta (Thacker 2007, 73). Bergmanin monipuolinen musiikkitoimijuus Hitlerin Saksassa osoittaa, että vastaavassa ”hijaisessa” hyväksymisessä hän oli monia suomalaiskollegoja aktiivisempi.

68 Natsivallan kauheuksista oltiin Suomessa tietoisia, joten tietämättömyys ei ole peruste Saksaan menemiselle. Esimerkiksi Bergmanin Berliinin-vuosien opiskelutoveri Leea Isotalo muisteli yksityiskohtaisesti Berliinissä kokemiaan poliisipidätyksiä, sotilaiden vartioimia ihmisjonoja ja keltaisia tähtiä (Liimatainen 2010).

Suomen ja Saksan väliset, kansallissosialismin valtakautta pidemmät kulttuurisuhteet sekä henkilökohtaiset urapyrkimykset painoivat vaakakupissa enemmän kuin tietoisuus hirmuhallinnon käytännöistä.

Samalla Bergmanista tuli kansallissosialistien propagandaväline. Yksi avainhenkilö Bergmanin pysymisessä Saksassa oli Drewes, jonka motiivit Bergmanin propagandapotentiaalin hyödyntämiseksi ulottuivat yleisestä propagandatyöstä Suomi-yhteyksien edistämiseen ja RMK:n kanssa käytävään valtataisteluun. Suomalais säveltäjä oli ihanteellinen propagandaväline, jonka propagandahyöty oli pelkkää suomalaisuutta laajempi: Bergman osasi saksaa (aina ulkomaiset opiskelijat eivät osanneet), rakensi Suomi-yhteyttä mutta tavoitti ruotsinkielisenä kaikki pohjoismaat, hallitsi kirjallisen ja taiteellisen ilmaisun, oli ahkera konserttikävijä, verkostoitui ulkomaalaiselle mahdollisissa rajoissa, ei ollut natsikriittinen (kuten Suomen lehdistö saattoi olla) ja osoitti jo varhain kertovansa Saksasta RMVP:n linjauksiin sopien. Kun lisäksi huomioidaan Drewesin asema Sibelius-seurassa ja Tiessenin tukijana sekä suomalaisopiskelijoiden propagandistisen hyväksikäytön yleisyys, saattoi jopa Goebbelsein mielestä fanaattinen ja epämiellyttävä Drewes (Klee 2007, 121) vaikuttaa Tiessenin professuurin uudelleenvakinaistamiseen nimenomaan Bergmanin pitämiseksi Saksassa – palautettiinhan professuuri liki päivälleen samaan aikaan kuin Bergman sai opiskeluoikeuden.⁶⁹ Kyse ei ollut hallinnollisesti isosta järjestelystä, sillä Tiessen oli opettanut korkeakoulussa koko ajan. Kyse oli vain vakinaisen tehtävän palauttamisesta.

Bergman pyrki jälkikäteen oikeuttamaan vuotensa Hitlerin Saksassa epäpoliittisuuttaan korostamalla. Samalla hän pyrki häivyttämään nuoruuden poliittisen kiinnostuksensa. Yllättäen asiassa ei ole ristiriitaa. Suomeen vaikuttaneessa 1900-luvun alun saksankielisessä kulttuuripiirissä ”epäpoliittisuus” tarkoitti useimmiten konservatiivista autoritarismia (Vadén 2012, 101): yhteiskuntajärjestelmää, jossa valta on eliitin käsissä ja rakentuu yksilön rajatuille poliittisille vaikutusmahdollisuuksille. Tällaisiksi järjestelmiksi voi laskea monarkian ja fasistisen yhteiskuntajärjestelmän ja tietyn varauksin myös vahvan presidentin johtaman yhteiskunnan, jollainen Suomi 1930-luvulla oli. Suomen saksalaismielisessä älymystössä oli 1930- ja 1940-luvuilla voimakasta demokratiaan kohdistuvaa epäilyä tai jopa vihaa (Jokisipilä 2010, 52).

Autoritääris-konservatiivisen järjestelmän kannattaminen on poliittista nimenomaan kannattaessaan yksilön ”epäpoliittisuutta”. Vain tällaisessa järjestelmässä poliittinen juonittelija Drewes, konserttinsa ylistyspu-

69 BA R 9361-V/83697.

heilla Hitlerille avannut pianisti Elly Ney tai Berliinin filharmonikkoja läpi Hitlerin valtakauden menestyksekkäästi johtanut Wilhem Furtwängler saattoivat vakavissaan sanoa olevansa ”epäpoliittisia” (Monod 20005, 53). Vain tällaisessa järjestelmässä yksilö (Bergman) saattoi olla samanaikaisesti antikommunisti ja ”musiikkibolševistin” (Tiessen) oppilas sekä käytännössä hyväksyä totalitaristisen hallinnon toiminnan sitä poliittisesti kannattamatta.

Autoritääris-konservatiivisten järjestelmien epäpoliittisuus voi olla myös uskonnollista. Christopher Rickey (2002, 3–4; ks. myös Vadén 2012, 102) on pohtinut filosofi Martin Heideggerin siirtymistä Bergmanin tapaan natsien 1930-luvun vaikutuspiiristä sodan jälkeiseen ”epäpoliittisuuteen”. Rickeyn mukaan siirtymisessä heijastuu uskonnollisille liikkeille tyypillinen *antinominen* politiikka, jossa liikkeitä (lahkoja) eivät sido sisäisesti lait ja järki vaan pikemminkin henki, usko ja armo. Vastaavasti liikkeen poliittiset haasteet eivät ilmene liikkeen ja maallisen vallan välillä vaan liikkeen ”valittujen” jäsenten suhteessa liikkeen ulkopuolisiin ihmisiin. Rickeyn mukaan haasteeseen on käytännössä kaksi ratkaisua: pyrkimys alistaa muut liikkeen vaikutusvallan alle (kuten fundamentalismissa) tai irtautuminen muusta yhteiskunnasta henkisen tai käytännöllisen välimatkan päähän (kuten amissit). (Vadén 2012, 102.) Jaottelu rinnastuu Arendtin tapaan nähdä totalitaariset liikkeet ja salaseurat rinnasteisina: molemmat perustuvat rituaalisuuteen ja jyrkkään kahtiajakoon vannoutuneiden ja vihollisten välillä, jolloin ulos suljetaan kaikki, joita ei nimenomaisesti päästetä sisään (Arendt 2013, 446).

Bergman ei vaikuta olleen erityisen uskonnollinen, mutta kun hän vertaa saksalaisen musiikkikorkeakoulun luentoa jumalanpalvelukseen, ei kyseessä ole pelkkä metafora vaan voimakkuudessaan henkistä haltioitumista lähenevän käännekokemuksen kuvaus. Vastaavien kokemusten lähteinä olivat auktoriteetit (kuten Tiessen), musiikkielämykset (kuten lehtikirjoituksista ilmenee) ja suurkaupungit taidearteineen ylipäättään. Bergman oli paitsi altis myös halukas saavuttamaan minuuden hävyttäviä kokemuksia. Esimerkiksi matkaltaan Berliinistä Frankfurtiin 22.6.1939 Bergman kirjoitti, kuinka ”taiteilijalle on [--] ehdottoman välttämätöntä kyetä hukkumaan maanosan suurkaupunkien miljooniin ja unohtamaan itsensä ja uppoutumaan kaikkeen siihen upeaan ja ihmeelliseen, mitä saa nähdä, kuulla ja kokea”.⁷⁰ Minuuden kadottava uskonnollissävyinen kokemuksellisuus on ”epäpoliittista”, koska se hävittää tietoisensa ja siten poliittisesti aktiivisen – itsenäisen – subjektin. Tämä on myös se kokemuk-

70 EB -> Aina Bergman 22.6.1939, JT. Suom. Juha Torvinen. Alleviivaukset alkup.

sellisuuden muoto, jollaista kansallissosialistit pyrkivät joukkopsykologisella suggestiollaan ruokkimaan. Yksilön rajat häivyttämällä luotiin alusta kansan, hengen ja myytin totuudelle. Ei-saksalaisia tällainen kokemuksellisuus saattoi kiehtoa myös alkukantaisuutensa, väkivallan ihannointinsa tai seksuaalisen sävyensä vuoksi. (Pylkkö 1998, 221, 254–255.)

Sodan jälkeen Bergman koki ajautuneensa musiikilliseen ”umpikujaan” (Aromäki 1980, 49). Ratkaisu löytyi dodekafoniasta, modernismin vaikutusvaltaisimmasta sävellysesteetikasta, jonka sodanjälkeinen puolustaminen muistutti musiikintutkija Richard Taruskinin (2010, 14–20) mukaan sotilaallisessa kielenkäytössään ja musiikkityyleihin liittyvässä vieraanpelossaan fasististen ajatusjärjestelmien ankaruutta – nyt vain rajattuna sävellysesteettiin kysymyksiin. Esteettistä oikeaoppisuutta vaalivaksi yhteisöksi muodostuivat Darmstadtin kesäkurssit. Bergmanin ja kokemuksellisuuden kannalta muutos tarkoitti, että se minuuden rajat kadottava subliimi kokemuksellisuus, joka saattoi sodan aikana kummata kansallisesta bolševisminvastaisuudesta tai Saksan musiikkielämän ainutlaatuisuudesta, ammensi nyt perinteisestä ylevän ja kauniin vastakkainasettelusta eli modernistisesta kauneuden (populaarin) vastustamisesta (ks. McClary 2015). Muutos vastaa liikkumista antinomisen politiikan ääripäiden välillä eli totalitaarisesta järjestelmästä kohti yhteiskunnasta irtautuvaa mutta sisäisesti totaalista yhteisöä. Siksi voidaan sanoa, että Bergmanin matkoilla 1940-luvun Berliiniin ja 1950-luvun Darmstadtin oli sama *poliittinen* motiivi: tavoitella kokemusta kokonaisvaltaisesta *epäpoliittisesta* järjestelmästä.

Lähteet

Arkistolähteet

Akademie der Künste, Berlin (AdK)

Tiessen 577 (Erik Bergmanin kirjeet Heinz Tiessenille)

Tiessen 2027 (Erik Bergmania koskevia kirjeitä)

Tiessen 3244 (Tiessenin laatimat horoskoopit, ml. Erik Bergman)

Bundesarchiv, Berlin (BA)

R 2/11632 (Stipendiaattiluettelo 1943–1944)

R 55/20614 (Aune Antti)

R 55/21690 (Deutsche Europasender, kuunteluluvat)

R 9361-V/3645 (Maire Virkkunen)

R 9361-V/63570 (Maire Virkkunen)

R 9361-V/83697 (Heinz Tiessen)

R 9361-V/153063 (Heinz Tiessenin denatsifikaatio)

R 9361-I/39544 (Max Trapp)

Deutsche Rundfunkarchiv (DRA)

Kamm, Walter. 1944. "Die Deutschen Europasender". *Welt-Rundfunk* 3/4 (April–Juni/ 1944): 89–90.

Kansallisarkisto (KA)

HelSP/kansio 114 (Erik Bergmanin sotilaskantakortti.)

Paul Sacher Stiftung (PSS)

Erik Bergmanin sävellyskäsikirjoitukset

Sibelius-museon arkisto (SibM)

Erik Bergman -kokoelma (EB)

Tiessen, Heinz. s.a. *Mein Leben bis 1945. (Für meine Freunde)*. Omakustanne.

Svenska centralarkivet, Helsingfors (Sca)

Bergman, Erik. 1986. Seppo Heikinheimos intervju med Erik Bergman, band 1&2.

Bergman, Erik. 1987a. Seppo Heikinheimos intervju med Erik Bergman, band 9&10.

Bergman, Erik. 1987b. Seppo Heikinheimos intervju med Erik Bergman, band 21&22.

Juha Torvisen kotiarkisto (JT)

Erik Bergmanin kirjeenvaihtoa

Bergman, Erik 2003. Haastattelu Helsingin yliopistolla maaliskuussa 2003.

Haastattelija Juha Torvinen. MiniDV-tallenne.

Universität der Künste, Berlin (UdK)

Bestand 1 (Akademische Hochschule für Musik)

1/3619 (Erik Bergman)

Österreichische Nationalbibliothek, Wien (ÖNb)

Yrjö Kilpisen kirjeet Joseph Marxille

Erik Bergmanin kirjoitukset

- Bergman, Erik. 1942a. "Glimtar ur Berlins musikliv". *Hufvudstadsbladet* 3.5.1942.
- Bergman, Erik 1942b. "Tyska musikdramatiska nyheter". *Hufvudstadsbladet* 24.5.1942.
- Bergman, Erik. 1942c. "Berlinkoserter i maj" *Hufvudstadsbladet* 17.6.1942.
- Bergman, Erik. 1942d. "Konsten för folket" *Hufvudstadsbladet* 7.7.1942.
- Bergman, Erik. 1943a. "Berlinin musiikkielämää". *Musiikkitieto*, maaliskuu 1943, 43–44.
- Bergman, Erik. 1943b. "Wiener Sängerknaben". *Hufvudstadsbladet* 29.9.1943.
- Bergman, Erik 1945. "Erik Bergman". Teoksessa *Suomen säveltäjiä puolentoista vuosisadan ajalta*, toim. Sulho Ranta, 706–711. Helsinki: WSOY.
- Bergman, Erik, Kaj Chydenius ja Kari Rydman. 1966. "Erik Bergman". Teoksessa *Suomen Säveltäjiä II*, toim. Einari Marvia, 366–76. Porvoo: WSOY.
- Bergman, Erik. 1981. "Ur ett liv". Teoksessa *Erik Bergman. A 70th Birthday Tribute*, toim. Jeremy Parsons, 31–43. Helsinki: Edition Pan.

Muut aikalaiskirjoitukset

- Baser, Friedrich. 1943. "Hermann Grabner". *Die Musik* 35 (6), 170–172.
- Block, Gösta F. 1943. *Tyskland inifrån. "Königsbergstradions" förre programchef har ordet*. Stockholm: Blocks förlag.
- Enckell, Olof. 1940. *Vakt i öster. Vandringer i gränskarelen*. Helsingfors: Söderström.
- Gripenberg, Bertil, 1942. "Was Finnland schuldet". *Norden* 7/1942: 202.
- K.R. 1942. "SS-poikiamme katsomassa. Viihtyisää lepoaikaa kauniissa alppikaupungissa. Berliinin suomalaisia viihdytyskiertueella". *Rintamamies* 22/1942 (29.5.1942): 4.
- L.B. 1943. "Brev från Burg Waldstein". *Hufvudstadsbladet* 13.1.1943.
- L.U. 1942. "Elsa Aro (Lehtinen)". *Keskisuomalainen* 12.10.1942.
- R.K. 1942. "Suomalaisia Burg Waldsteinissa". *Sotainvaliidi* 1/1943: 6–7.
- s.n. 1941 "Vapaaoppilaspaikkoja Berliinissä". *Suomen sosialidemokraatti* 16.10.1941.
- s.n. 1942a. "Pippa Haikala". *Suomen kuvalehti* 30/1942: 946.
- s.n. 1942b. "Martti Similä hemma efter Tyskland-resa". *Hufvudstadsbladet* 22.12.1942.
- s.n. 1942c. "Humboldt-stipendi uudelleen pianisti Lea Isotalolle". *Uusi Suomi* 7.10.1942.
- s.n. 1943a. "Waldsteinin linna – Suomalaiset ja saksalaiset sotilaat toipumassa yhteisessä taistelussa saamistaan vammoista". *Signaali* 15 (elokuu/1943): 36–37.
- s.n. 1943b. "Pianotaiteilija Elsa Lehtinen-Aro jälleen kotimaassa". *Keskisuomalainen* 12.7.1943.
- s.n. 1943c. "Musikintresset är livlig i Tyskland". *Hufvudstadsbladet* 1.2.1943.

s.n. 1943d. ”Kosti Vehanen hemma efter en åtta monaders konsertturné”. *Hufvudstadsbladet* 11.6.1943.

Telajoki, Ilona. 1939. *Fyysillinen kasvatus kansallissosialistisessa valtiossa*. Käsikirjoitus.

Tigerstedt, Örnulf. 1944. ”Vartija idässä”. *Signaali* 10/1944: 38.

Tyrkkö, Marjatta. 1943. ”Suomalainen diplomaatinrouva Berliinissä”. *Hopeapeili* 11/1943: 15, 30.

Muu aineisto

Bergman, Erik. 1998. *Säveltäjä Erik Bergman*. Haastattelu ohjelmasarjassa *Itse asiassa kultuma*. Haastattelijä Leo Lehdistö. Ensilähetys 12.1.1998. Tark. 16.3.1998. <https://areena.yle.fi/1-63938499>.

Obituary: Eeva Siukonen Oliver. Tark. 17.3.2024 <https://www.dignitymemorial.com/obituaries/castle-rock-co/eeva-oliver-5486010>.

Platzer, Monika (Architekturzentrum Wien), sähköposti tekijälle 8.1.2024.

SS-vapaaehtoistoimikunta, todistus. Tark. 18.2.2024. https://sotapolku.fi/henkilot/sevelius-ent.-pohja_salme-ilona_09.08.1919_liekse/.

Susanna Waldén-Antikainen, sähköposti tekijälle 18.2.2024.

Tutkimuskirjallisuus

Anderson, Greger ja Ursula Geisler. 2007. *Myt och propaganda. Musiken i nazismens tjänst i Sverige och Tyskland*. Stockholm: Forum för levande historia.

Arendt, Hannah. 2013 [1948]. *Totalitarismin synty*. Suom Matti Kinnunen. Tampere: Vastapaino.

Aromäki, Juhani. 1980. *Elämäni on musiikki: Tunnetut musiikkimiehet kertovat*. Porvoo–Helsinki–Juva: WSOY.

Bodó, Béla. 2003. ”Foreign Students in Nazi Germany”. *East European Quarterly* 37 (1): 19–50.

Boelcke, Willy. 1977. *Die Macht des Radios. Weltpolitik und Auslandsrundfunk 1924–1976*. Ullstein: Frankfurt am Main.

du Closel, Amaury. 2010. *Erstickte Stimmen. ”Entartete Musik” im Dritten Reich*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau.

Domeier, Norman. 2021. *Weltöffentlichkeit und Diktatur. Die amerikanischen Auslandskorrespondenten im ”Dritten Reich”*. Göttingen: Walstein.

Drüner, Ulrich ja Georg Günther. 2012. *Musik und ”Drittes Reich”. Fallbeispiele 1910 bis 1960 zu Herkunft, Höhepunkt und Nachwirkungen des Nationalsozialismus in der Musik*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau.

Dümling, Albrecht. 1993. "On the Road to the 'Peoples' Community [Volksgemeinschaft]: The Forced Conformity in the Berlin Academy of Music under Fascism". *The Musical Quarterly* 77 (3): 459–483.

Dümling, Albrecht. 2014. "What is Internal Exile in Music? The cases of Walter Braunfels, Heinz Tiessen, Eduard Erdmann and Philipp Jarnach". Teoksessa *The Impact of Nazism on Twentieth-Century Music*, toim. Erik Levi, 9–25. Wien–Köln–Weimar: Böhlau.

Fischer-Defoy, Christine. 1988. *Kunst, Macht, Politik. Die Nazifizierung der Kunst- und Musikhochschulen in Berlin*. Berlin (West): Elefanten Press.

"Florizel von Reuter". Wikipedia-artikkeli. Tark. 7.3.2024. https://en.wikipedia.org/wiki/Florizel_von_Reuter.

Flotzinger, Rudolph, toim. 2004. "Marx, Joseph". Teoksessa *Oesterreichisches Musiklexikon*. Band 3, 1376. Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Gerbert, Hildegard. 1972. "Zum Geleit". *Karl Gerbert: Liedkompositionen*. Dornach: Philosophischer-Anthroposophischer Verlag. Tark. 16.3.2024. https://srmk.goetheanum.org/fileadmin/srmk/Kompositionen/Gerbert_Karl_%E2%80%93_LiedkompositionenLOW.pdf.

Götz von Olenhusen, Albrecht. 1966. "Die 'nichtarischen' Studenten an den Deutschen Hochschulen. Zur nationalsozialistischen Rassenpolitik 1933–1945". *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 14 (2): 175–206.

Heile, Björn. 2009. "Weltmusik and the globalization of New Music". Teoksessa *The Modernist Legacy. Essays on New Music*, toim. Björn Heile, 101–119. Farnham: Ashgate.

Heile, Björn. 2015. "Erik Bergman, cosmopolitanism and the transformation of musical geography". Teoksessa *Transformations of Musical Modernism*, toim. Erling E. Gulbrandsen ja Julian Johnson, 74–96. Cambridge: Cambridge University Press.

Heiniö, Mikko 1995. *Aikamme musiikki 1945–1993. Suomen musiikin historia 4*. Porvoo–Helsinki–Juva: WSOY.

Heinonen, Yrjö. 2010. "Arktisen allegorinen representaatio Erik Bergmanin orkesteriteoksessa *Arctica*". *Etnomusikologian vuosikirja 2010*, 109–43. Helsinki: Suomen Etnomusikologinen Seura.

Heister, Hans-Werner ja Hans-Günther Klein, toim. 1984. *Musik und Musikpolitik im faschistischen Deutschland*. Frankfurt am Main: Fischer.

Hiedanniemi, Britta. 1980. *Kulttuuriin verhoittua politiikkaa. Kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933–1940*. Helsinki: Otava.

Hietala, Marjatta. 2006. Tutkijat ja Saksan suunta. Teoksessa *Tutkijat ja sota. Suomalaisen tutkijoiden kontakteja ja kohtaloita toisen maailmansodan aikana*, toim. Marjatta Hietala, 30–141. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Howell, Tim 2006. *After Sibelius. Studies in Finnish Music*. Aldershot: Ashgate.

Hyytiä, Osmo. 2012. *Suomi ja Hitlerin Saksa 1933–1939*. Helsinki: Minerva.

Impehoven, Holger. 2013. *Die Alexander von Humboldt-Stiftung und das Ausländerstudium in Deutschland 1925–1945: Von der "geräuschlosen Propaganda" zur Ausbildung der "geistigen Wehr" des "Neuen Europa"*. Göttingen: V&R unipress.

Impekoven, Holger. 2019. "Educating the 'intellectual army' of the 'New Europe'? Foreign students and academic exchange in Nazi Germany". Teoksessa *A New Nationalist Europe Under Hitler Concepts of Europe and Transnational Networks in the National Socialist Sphere of Influence, 1933–1945*, toim. Johannes Dafinger ja Dieter Pohl, 176–88. London: Routledge.

Jalas, Jussi. 1981. [Tervehdys]. Teoksessa *Erik Bergman. A 70th Birthday Tribute*, toim. Jeremy Parsons, 17–18. Helsinki: Edition Pan.

Jokipii, Mauno. 2012. *Hitlerin Saksa ja sen vapaaehtoisliikkeet. Waffen-SS:n suomalais-pataljoona vertailtavana*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Jokisipilä, Markku. 2010. "Suomi, Kolmas valtakunta ja Sibelius" *Säteitä 2010. Sävellyksen ja musiikinteorian osaston vuosikirja 2*, 43–57.

Jokisipilä, Markku ja Janne Könönen. 2013. *Kolmannen valtakunnan vieraat. Suomi Hitlerin Saksan vaikutuspiirissä 1933–1944*. Helsinki: Otava.

Kangosjärvi, Jaakko. 1995. "Filosofian tohtori Kauko Rekola". *Helsingin Sanomat* 28.11.1995.

Kater, Michael H. 1997. *The Twisted Muse: Musicians and Their Music in the Third Reich*. Oxford: Oxford University Press.

Kater, Michale K. ja Albrect Riethmüller, toim. 2003. *Music and Nazism. Art under Tyranny 1933–1945*. Laaber: Laaber Verlag.

Kinnunen, Tiina ja Ville Kivimäki. 2006. *Ihminen sodassa. Suomalaisen kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*. Helsinki & Jyväskylä: Minerva.

Kivimäki, Ville 2006. "Sodan kokemushistoria. Uusi saksalainen sotahistoria ja kokemushistorian sovellusmahdollisuudet suomessa. Teoksessa *Ihminen sodassa. Suomalaisen kokemuksia talvi- ja jatkosodasta*, toim. Tiina Kinnunen ja Ville Kivimäki, 69–86. Helsinki & Jyväskylä: Minerva.

Kivimäki, Ville. 2019. "Reittejä kokemushistoriaan. Menneisyyden kokemus yksilön ja yhteisön vuorovaikutuksessa". Teoksessa *Eletty historia. Kokemus näkökulmana menneisyyteen*, toim. Johanna Annola, Ville Kivimäki ja Antti Malinen, 9–38. Tampere: Vastapaino.

Klee, Ernst. 2007. *Das Kulturlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945*. Frankfurt am Main: S. Fischer.

Koivisto, Nuppu. 2019. *Sähkövalo, shamppanjaa ja Wiener Damenkapelle. Naisten salonkiorkesterit ja varietealan transnationaaliset verkostot Suomessa 1877–1916*. Helsinki: Suomen musiikkiteollinen seura.

Korsberg, Hanna 2004. *Politiikan ja valtataistelun pyörteissä. Suomen Kansallisteatteri ja epävarmuuden aika 1934–1950*. Helsinki: Like.

- Kurkela, Vesa ja Saijaleena Rantanen. 2017. "Germany as a Cultural Paragon. Transferring Modern Musical Life from Central Europe to Finland". Teoksessa *Cultural Mediation in Europe, 1800-1950*, toim. Reine Meylaerts, Lieven D'hulst ja Tom Verschaffel, 177–194. Leuven: Leuven University Press.
- Leskelä-Kärki, Maarit. 2017. *Toisten elämät. Kirjoituksia elämäkerroista*. Vantaa: Avain/BTJ Finland.
- Levi, Erik. 1994. *Music in the Third Reich*. London: Macmillan.
- Levi, Erik, toim. 2014. *The Impact of Nazism on Twentieth-Century Music*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau.
- Liimatainen, Katariina. 2010. "Leea Isotalo Pariisissa ja Berliinissä: 'Pianonsoittoa ei voi pakottaa kaavoihin'". *Pianisti*: 30–37.
- Mantere, Markus. 2019. "Musiikin 'suomalaisuuden' ja 'luonnon' etsintä 1930- ja 1940-lukujen musiikkitieteessä". Teoksessa *Musiikki ja luonto. Soiva kulttuuri ympäristökriisin aikakaudella*, toim. Juha Torvinen & Susanna Välimäki, 284–306. Turku: Utukirjat.
- McClary, Susan. 2015. "The Lure of the Sublime". Teoksessa *Transformations of Musical Modernism*, toim. Erling E. Guldbrandsen ja Julian Johnson, 21–35. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meinander, Henrik. 1999. *Tasavallan tiellä: Suomi Kansalaissodasta 2000-luvulle*. Suom. Paula Autio. Espoo: Schildts.
- Monod, David. 2005. *Settling Scores. German music, denazification, and the Americans, 1945-1953*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Morawski, Michael. 2006. "Draeger, Hans-Heinz". Tark. 15.2.2024. <https://www.tshaonline.org/handbook/entries/draeger-hans-heinz>.
- Mosch, Ulrich. 2011. "'Ihre Lieder sind stimmungsvoll und schön, nur...'. Erik Bergmans Studien bei Heinz Tiessen zwischen 1937 und 1943". *Mitteilungen der Paul Sacher Stiftung* 24 (April 2011): 12–18.
- Murtomäki, Veijo. 2011. "Jean Sibeliusen suhteet natsi-Saksaan eurooppalaisessa kontekstissa". *Musiikki* 41 (3–4): 5–68.
- Mäkelä, Tomi. 2007. *"Poesie in der Luft". Jean Sibelius. Studien zu leben und Werk*. Weisbaden: Breitkopf & Härtel.
- Nastasă-Matei, Irina. 2020. "Transnational Far Right and Nazi Soft Power in Eastern Europe: The Humboldt Fellowships for Romanians". *East European Politics and Societies and Cultures* 35 (4): 899–932.
- Närhi, Ari. 1993. "[Kuolleita] Muotitaitelija, laulajatar Maire Virkkunen-Harki. Laulava muotisuunnittelija toi boutique Suomeen" *Helsingin Sanomat* 27.7.1993.
- Oesch, Hans. 1993. "Natur als Bildvorwurf musikalischer Kunst. Beobachtungen zu Erik Bergmans *Lapponia* op. 46 (*sic*)". Teoksessa *Quellenstudien II. Zwölf Komponisten des 20. Jahrhunderts*, toim. Felix Meyer, 233–254. Winterhur: Amadeus.
- Okrassa, Nina. 2004. *Peter Raabe. Dirigent, Musikschritsteller und Präsident der Reichsmusikkammer (1872–1945)*. Köln: Bohlau.

- Potter, Pamela M. 1998. *Most German of the Arts: Musicology and Society from the Weimar Republic to the End of Hitler's Reich*. New Haven & London: Yale University Press.
- Prieberg, Fred K. 1982. *Musik im NS-Staat*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Prieberg, Fred K. 2009. *Handbuch Deutsche Musiker 1933–1945*. Kiel: Fred K. Prieberg, Auprès des Zombry.
- Pylkkö, Pauli. 1998. *The aconceptual mind. Heideggerian themes in holistic naturalism*. Amsterdam: John Benjamins.
- Rickey, Christopher. 2002. *Revolutionary Saints. Heidegger, national socialism, and anti-nomian politics*. University Park, PA: The Pennsylvania University Press.
- Riethmüller, Albrecht ja Michael Custodis, toim. 2015. *Die Reichsmusikkammer. Kunst im Bann der Nazi-Diktatur*. Köln: Böhlau.
- Sennerteg, Niclas. 2006. *Tyskland talar. Hitlers svenska radiostation*. Lund: Historiska Media.
- Shpinitzskaya, Julia. 2016. *A Theory of Multicultural Texts: The Music of Erik Bergman As a Phenomenon of Multicultural Europe*. Helsinki: The Semiotic Society of Finland.
- Siltala, Juha. 1985. *Lapuan liike ja kyyditykset 1930*. Helsinki: Otava.
- Silvennoinen, Oula, Marko Tikka ja Aapo Roselius. 2016. *Suomalaiset fasistit. Mustan sarastuksen airuet*. Helsinki: WSOY.
- Sivuoja-Gunaratnam, Anne. 1991. "Unohdetut näkökulmat? Erik Bergmanin *Tre aspetti d'una serie dodecafonica* op. 46". *Musiikkitiede* 3 (2): 73–96.
- Skans, Per ja Keijo Virtamo. 1976. "von Benda, Hans". Teoksessa *Otavan iso musiikkitietosanakirja* 1, 339. Helsinki: Otava.
- Staudenmaier, Peter. 2014. *Between occultism and Nazism: anthroposophy and the politics of race in the fascist era*. Leiden & Lontoo: Brill.
- Talასniemi, Johanna. 2021. "Aus banger Brust: Aulikki Rautawaaran sota-ajan konserttitoiminta 1939–1944". *Musiikki* 51 (3): 9–45. Tark. 16.3.2024. <https://doi.org/10.51816/musiikki.111752>.
- Taruskin, Richard. 2010. *Music in the Late Twentieth Century*. Oxford & New York: Oxford University Press.
- Thacker, Toby 2007. *Music after Hitler, 1945–1955*. London & New York: Routledge.
- Thrun, Martin. 2015. "Führung und Verwaltung. Heinz Drewes als Leiter der Musikabteilung des Reichsministeriums für Volksaufklärung und Propaganda (1937–1944)". Teoksessa *Die Reichsmusikkammer. Kunst im Bann der Nazi-Diktatur*, toim. Albrecht Riethmüller ja Michael Custodis, 101–45. Köln: Böhlau.
- Torvinen, Juha. 2007. *Musiikki ahdistuksen taitona. Filosofinen tutkimus musiikin eksistentiaalis-ontologisesta merkityksestä*. Helsinki: Suomen musiikkitieteellinen seura.
- Torvinen, Juha. 2018. "The politics of apoliticism: Erik Bergman's composition studies in Nazi Germany". *FMQ* 19.4.2018. Tark. 7.3.2024. <https://fnq.fi/articles/the-politics-of-apoliticism-erik-bergmans-composition-studies-in-nazi-germany>.

Torvinen, Juha. 2019. "Luontosäveltäjä Erik Bergman. Ekomusikologinen näkökulma modernistin nuoruudentuotantoon". Teoksessa *Musiikki ja luonto. Soiva kulttuuri ympäristökriisin aikakaudella*, toim. Juha Torvinen & Susanna Välimäki, 249–83. Turku: Utukirjat.

Tyrväinen, Helena. 2013. *Kohti Kalevala-sarjaa. Identiteetti, eklektisyys ja Ranskan jälki Uuno Klammin musiikissa*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Vadén, Tere. 2012. *Heidegger, Žižek ja vallankumous*. Helsinki: Gaudeamus.

Vares, Vesa. 2018. *Vuileää veljeyttä. Suomi ja Saksa 1918–1939*. Helsinki: Otava.

Vihinen, Antti. 2000. *Theodor W. Adornon Sibelius-kritiikin poliittinen ulottuvuus*. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Vinton, John, toim. 1974. *Dictionary of Contemporary Music*. New York: E. P. Dutton.

Virtanen, Marjaana. 2019. *Tiellä "taitamattomuudesta taidollisuuteen"*. *Suomalaiset musiikinopiskelijat Sternin konservatoriossa Berliinissä 1891–1929*. Pro gradu -tutkielma. Kasvatustiede, Opettajankoulutuslaitos, Turun yliopisto.

Välimäki, Susanna ja Nuppu Koivisto-Kaasik. 2023. *Sävelten tyttäret. Säveltävät naiset Suomessa 1800-luvulta 1900-luvulle*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Waldén-Antikainen, Susanna. 2022. "Yhteinen henkinen tila": kansallissosialistinen kulttuuripropaganda säveltäjä Yrjö Kilpistä koskevista lehtiartikkeleista 1934–1944". *Musiikki* 52 (3): 12–41. Tark. 24.2.2024. <https://doi.org/10.51816/musiikki.121964>.

Waldén-Antikainen, Susanna. [tulossa]. "Konsertointia Hitlerin Uudessa Euroopassa. Säveltäjä Yrjö Kilpisen ja baritoni Gerhard Hüschin vuoden 1944 konsertointi kulttuuripropagandana". Artikkelikäsikirjoitus.

Westphal, Reinhold. 2002. "Europasender, Deutsche (DES)". *Oesterreichisches Musiklexikon online*. Tark. 16.1.2024. <https://dx.doi.org/10.1553/0x0001fdfc>.

Wulf, Joseph. 1983. *Musik im Dritten Reich. Eine Dokumentation*. Frankfurt am Main/Berlin/Wien: Ullstein.

Wyszynski, Bernhard. s.a. "Das Collegium Musicum wird fünfzig und erinnert sich launig an die Anfangsjahre. Brandenburgische Konzerte gegen warme Mahlzeit". Tark. 19.6.2024. <https://userpage.fu-berlin.de/~fupresse/FUN/1999/1-2-99/h8.htm>.